

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**'Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst' de
koloniale herinnering in het werk van J.J. Voskuil**
Honings, R.A.M.

Citation

Honings, R. A. M. (2024). 'Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst': de koloniale herinnering in het werk van J.J. Voskuil. *Indische Letteren*, 39(1), 4-44. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178342>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178342>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Indische Letteren

Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Indische Letteren

Tijdschrift van de

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Onder auspiciën van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden

Redactie: Arnoud Arps, Jacqueline Bel, Petra Boudewijn, Marijke Denger, Rick Honings (hoofdredacteur en voorzitter), Geert Onno Prins, Nick Tomberge (secretaris), Coen van 't Veer (penningmeester).

Erevoorzitter: Peter van Zonneveld

Hoofdredacteur: Rick Honings, e-mail: r.a.m.honings@hum.leidenuniv.nl

Tekstredactie: Susanne Onel

Ledenadministratie, productie en distributie: Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
Tel.: 035-6859856 | e-mail: bestel@verloren.nl

www.indischeletteren.nl

ISSN 0920-6949

Inhoud

Redactioneel	1
Rick Honings, 'Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst'. De koloniale herinnering in het werk van J.J. Voskuil	4
Uitnodiging lezingenmiddag juni 2024	45
Word sobat van Indische Letteren!	46

Afbeelding op omslag: De familie Hoven in Nederlands-Indië. Collectie Leonoor Oversteegen.

‘Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst’

De koloniale herinnering in het werk van J.J. Voskuil

RICK HONINGS

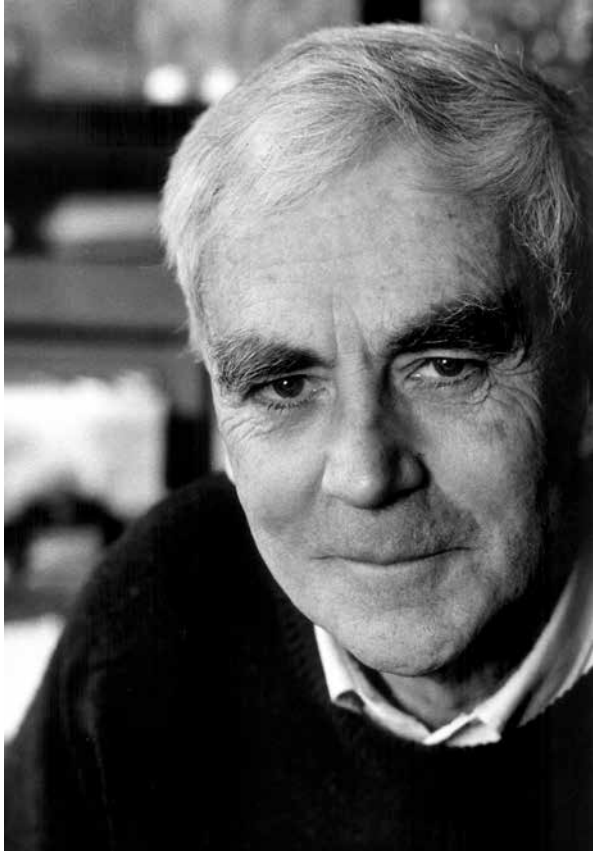
‘Nijhuis heeft in Indonesië gevochten, als vrijwilliger. Dat is de reden dat ik hem hier indertijd heb aangesteld. Zo iemand konden we hier wel gebruiken’, stelt meneer Beerta (alias P.J. Meertens, 1899-1985) op een van de eerste bladzijden van de zevendelige roman-cyclus *Het Bureau* (1996-2000) van J.J. Voskuil (1926-2008).¹ Even verderop introduceert Voskuil het personage Ad Muller, die zich later in het verhaal zal ontwikkelen tot een notoire ziekmelder, als een ‘tengere, Indische jongen’: ‘Hij had grote, bruine ogen en een wat naïeve, verbaasde uitdrukking op zijn gezicht, alsof de wereld nieuw voor hem was.’²

Zoals bekend legde Voskuil in *Het Bureau* in zo’n vijfduizend pagina’s het kantoorleven vast van zijn alter ego Maarten Koning op het Instituut voor Dialectologie, Volks- en Naamkunde, dat in 1979 werd omgedoopt tot P.J. Meertens-Instituut en sinds 1998 kortweg Meertens Instituut heet. Daarvoor had Voskuil al over zijn Amsterdamse studententijd geschreven in de lijvige tweedelige roman *Bij nader inzien* (1963). Beide werken zijn sleutelromans, waardoor in het Voskuil-onderzoek relatief veel aandacht is uitgegaan naar het autobiografische gehalte van zijn romans en naar de vraag: wie is wie?³

Over de rol van Nederlands-Indië in Voskuils werk is tot op heden, voor zover ik weet, nooit geschreven, en dat terwijl het voor een oplettende lezer een prominente rol speelt in zijn oeuvre.⁴ In de zeven delen van *Het Bureau* zijn tal van verwijzingen naar de voormalige kolonie te vinden. Zo merkt Maarten Koning in het eerste deel op dat hij zich, als hij voor iemand opstaat in de tram ‘en het is toevallig een indische mevrouw’, veel beter voelt ‘dan wanneer het een witte is’.⁵ En Karst Buitenrust Hetteema, de directeur van het Openluchtmuseum, heeft in Indië gewoond en schrijft een boek over wajangpoppen.⁶

In het tweede deel gaan Maarten en zijn vrouw Nicolien Indisch eten en komt de Indische achtergrond van Buitenrust Hetteema andermaal ter sprake in een discussie over werken (‘Als het maar niet te warm is, zeiden ze in Indië dan’).⁷ In het derde deel reageert Maarten geïrriteerd als een zekere heer Van Vloten hem zonder plichtplegingen met een ‘onmiskkenbaar Indisch accent’ om inlichtingen vraagt over een volkskundige kwestie: ‘Waar bemoeide de heer Van Vloten zich mee? [...] Waarom hield hij zich niet bij Indië, waar hij vandaan kwam?’⁸ In het vierde deel schaamt Maarten zich tegenover een Molukse jongen in de trein, omdat hij *Het trieste der tropen* (*Tristes tropiques*, 1955) van

J.J. Voskuil. Foto: Bert Nienhuis.
Met dank aan Uitgeverij Van
Oorschot.

Claude Lévi-Strauss leest.⁹ Dergelijke verwijzingen herinneren aan het Nederlandse koloniale verleden in 'de Oost' en laten tegelijkertijd zien dat Indië een vaste plaats had en nog altijd heeft in het Nederlandse culturele geheugen.

In zijn boek *Culture & Imperialism* (1993) benadrukt Edward Said dat de scheiding die in de geesteswetenschappen vaak wordt aangebracht tussen literatuur en politiek, kunstmatig is. Romans mogen dan het esthetische object bij uitstek vormen, ze zijn ook ideologisch geladen. Ze vormen volgens Said een 'toneel waar verschillende politieke en ideologische zaken het tegen elkaar opnemen'.¹⁰ Zo droegen romans in de koloniale tijd bij aan de legitimering van het imperialisme. De opvatting dat het koloniale systeem niet alleen met militair geweld, maar ook met teksten in stand werd gehouden, is inmiddels in de *postcolonial studies* algemeen aanvaard.¹¹ Natuurlijk ging het om de verovering van grond-

gebied, maar: ‘Wanneer het erop aankwam van wie het land was, wie het recht had om er te wonen en te werken, wie de zaak draaiende hield, wie het land terugveroverde en wie nu de toekomst ervan bepaalt, déze kwesties werden weerspiegeld, uitgevochten en zelfs een poosje beslist in de vorm van verhalen.’¹²

Said laat zien wat het kan opleveren als je romans uit de koloniale tijd, zelfs van auteurs die niet over de kolonie schreven en die zelden vanuit een politiek oogpunt bestudeerd worden, politiek of ideologisch gaat lezen. Dat betekent volgens hem niet dat je van zo’n werk niet kunt of mag genieten. Sterker nog, juist vanwege hun kwaliteit verdienen ze het kritisch bestudeerd te worden.¹³ Said leest ze als fraaie producten van de ‘creatieve of interpretatieve verbeelding’, om ze vervolgens te analyseren als ‘facet van de relatie tussen cultuur en imperium’. Als voorbeeld geeft hij *Great Expectations* (1861) van Charles Dickens. Hoewel deze roman zich niet in het *Empire* afspeelt of er zelfs maar over gaat, lees je tussen de regels door dat de mentaliteits- en referentiestructuur van de personages werd bepaald door het koloniale discours van die dagen. Ook laat hij zien dat in *Mansfield Park* (1814) van Jane Austen koloniale denkbeelden weliswaar op de achtergrond, maar niettemin nadrukkelijk en sturend aanwezig zijn.¹⁴

Romans die na de koloniale tijd verschenen, bevatten eveneens vaak sporen van het koloniale verleden. In haar oratie uit 2005 heeft Pamela Pattynama het belang van literaire teksten voor de herinnering aan het koloniale verleden beklemtoond. Hoewel Indië allang niet meer bestaat, is het er tegelijkertijd nog wel, ‘bezield door de evocatieve kracht van de taal’. De literatuur is een schatkamer voor de herinnering, omdat romans *memory texts* zijn, plaatsen waar de herinnering herinnerd wordt.¹⁵ Pattynama gaat niet alleen in op werken die tot de Indische letteren gerekend worden, maar benadrukt ook het belang van romans waarin het koloniale verleden slechts in de marge een rol speelt. Zo haalt ze Lotte Weeda (2004) van Maarten ’t Hart aan. De roman beschrijft hoe het Zuid-Hollandse plaatsje Monward (Warmond) in rep en roer raakt als een Indische fotografe, Lotte Weeda, in het dorp opduikt. Als enkelen van de door haar geportretteerde dorpsbewoners op onverklaarbare wijze sterven, wordt Lotte ervan beschuldigd dat zij zich van *goena goena* bedient – een bekend topos uit de koloniale letterkunde. Hoewel ’t Hart geen familiebanden of andere betrokkenheid met Nederlands-Indië heeft, zijn dus ook zijn romans ‘aangeraakt’ door ‘Insulinde’ en houdt zijn werk de herinnering aan een oud koloniaal topos levend.¹⁶

Het onderzoek naar de betekenis van Indië in de werken van auteurs die doorgaans niet over de kolonie schreven noch daar direct bij betrokken waren, staat nog in de kinderschoenen. Ze worden doorgaans niet gerekend tot het corpus van de Nederlands-Indische letterkunde. Juist omdat dit soort teksten, in Pattynama’s woorden, plaatsen zijn ‘waar de herinnering herinnerd wordt’,¹⁷ verdienen ze mijns inziens meer aandacht. Tien jaar geleden heb ik een artikel geschreven over verwijzingen naar Indië in negentiende-eeuwse teksten.¹⁸ En in mijn oratie uit 2021 heb ik het belang beklemtoond van onderzoek naar sporen van Indië in schrijversarchieven aan de hand van de nalatenschap van Nicolaas Beets.¹⁹

Mijn bedoeling is te laten zien waarom het belangrijk is onderzoek te doen naar sporen van 'Insulinde' in de Nederlandse literatuur, in romans van schrijvers die nooit voet hebben gezet in Indië of Indonesië. In dit artikel, dat in twee delen uiteenvalt, richt ik bij wijze van *case study* de aandacht op de rol van Indië, Indonesië en het koloniale verleden in het werk van Voskuil, met name in diens roman *Bij nader inzien* (1963). In het eerste deel ga ik na welke koloniale sporen in Voskuils werk te vinden zijn. Welke Indische personages komen er in zijn werk voor en in hoeverre is Voskuils werk een plaats waar de koloniale herinnering herinnerd wordt? In het tweede deel onderzoek ik, op basis van een bewaard gebleven egodocument, de historische achtergrond van Voskuils belangrijkste Indische personage.

Voskuil en Indië

Voskuil had zelf geen (familie)banden met de voormalige kolonie. Hij werd op 1 juli 1926 geboren in Den Haag, waar hij ook opgroeide. Nadat hij in 1945 geslaagd was voor het gymnasium, ging hij aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam economie studeren. Na een jaar besloot hij over te stappen naar de studie Nederlandse Taal- en Letterkunde. Voskuil had belangstelling voor Indonesië, zoals blijkt uit het feit dat hij als bijvakken 'Sociologie van Indonesië' en 'Indonesische Taal- en Letterkunde' koos. Na zijn kandidaatsexamen ontving hij een beurs van Sticusa, de Stichting voor Culturele Samenwerking tussen Nederland, Indonesië, Suriname en de Nederlandse Antillen, die in 1948 was opgericht.

In het kader daarvan zou Voskuil naar Indonesië worden uitgezonden, waartoe hij ook een tijdlang lessen Indonesisch volgde. Maar als gevolg van de 'politioenele acties' kwam daar niets van terecht. In 1953 kreeg hij in plaats daarvan een aanstelling op het Sticusa-bureau in Amsterdam en werd hij verantwoordelijk voor het aanschaffen van boeken voor bibliotheken in Indonesië. Datzelfde jaar nog werd Voskuil vanwege bezuinigingen ontheven van zijn verplichting om de ontvangen beurs in werktijd terug te verdienen. Het plan om hem als bibliothecaris in Bogor aan te stellen was daarmee ook van de baan.²⁰ Op 5 juli 1953 noteerde Voskuil in zijn dagboek dat hij er nooit serieus rekening mee gehouden had dat dit daadwerkelijk zou gebeuren: 'Ik heb trouw mijn lessen geleerd, maar ook geen letter meer, en eigenlijk heb ik geen ogenblik geloofd dat ik ooit in Indonesië terecht zou komen. Ik accepteerde wat me aangeboden werd, zonder enige behoefte aan een dergelijk avontuur.'²¹

In het kader van zijn werk voor Sticusa woonde Voskuil eind juni 1953 in Amsterdam een symposium over Indonesische literatuur bij, dat ook door verschillende schrijvers uit de voormalige kolonie werd bijgewoond.²² Daarover is meer te lezen in het eerste deel van zijn dagboek, waarvan inmiddels de eerste delen zijn gepubliceerd. Naar eigen zeggen zat Voskuil de hele dag, van tien tot zes, verveeld op de trap van de zaal. Hij ergerde zich aan enkele aanwezige Nederlandse auteurs, onder wie Ed Hoornik en vooral Adriaan Morriën

(‘een van de smerigste jongens die ik de laatste tijd van meer nabij mocht meemaken’). Voor de Indonesiërs Bakri Siregar en Pramoedya Ananta Toer had hij meer waardering. Het waren ‘aardige jongens’, die hun mond hielden en halverwege de bijeenkomst wegliepen. Voskuil noteerde: ‘Ongetwijfeld zullen Indonesische schrijvers wel hun speciale moeilijkheden hebben, in het bijzonder taalproblemen, een erfenis van de koloniale tijd en de consequentie van hun eenheidsstreven, maar mijn bezwaar om ze daarom als groep te behandelen is groter. Bovendien werd hierover juist niet gesproken.’ Voskuil vond het symposium al met al maar een beschamende vertoning:

Behalve een paar dames in de overgangsjaren, die plotseling een verschrikkelijke behoefte aan ideeën van ‘jonge mensen’ krijgen en die beschamende opmerkingen maakten en lesjes uitdeelden, werd het woord gevoerd door oudere heren. Achter elkaar bestegen ze het spreekgestoelte en verklaarden onder doods stilte dat ze impotent waren, weliswaar in het culturele, maar niettemin een gênante vertoning. De oorzaak van deze impotentie en die van anderen zochten ze in de culturele nood van de malaise en de economische en sociale constellatie van het huidige Indonesië. [...] Allemaal heel onsmakelijk dus, maar iedereen vond het bijzonder vruchtbaar.²³

Tijdens de borrel na afloop goot Voskuil zich vol drank en viel hij een meisje lastig, tegen wie hij Sticusa een ‘rotinstelling’ noemde. Maar door de alcohol kwam hij toch in een tevreden stemming thuis.²⁴ Op belangstelling voor Indonesië is Voskuil sindsdien in zijn dagboekantekeningen niet te betrapten.

DEEL 1 INDIË IN VOSKUILS WERK

Bij nader inzien

Tot 1996, toen Voskuil *Het Bureau* begon te publiceren, was hij in kleine kring bekend als de auteur van slechts één roman, *Bij nader inzien* (1963), waaraan hij zes jaar had gewerkt. Het boek was aanvankelijk geen succes. Pas toen er in 1985 een herdruk verscheen en er in 1991 een televisieserie werd gemaakt,²⁵ verwierf het boek ook bij een breder publiek bekendheid. In meer dan twaalfhonderd pagina’s biedt *Bij nader inzien*, zoals bekend, een inkijk in de Amsterdamse studententijd van Voskuils alter ego Maarten Koning en enkele vrienden, van wie Paul Dehoes (J.J. Oversteegen), Rosalie Balmakers (Suus Hoven), Henriette Fagel (Frida Vogels), Flap Hupperts (Jan Voorhoeve), David Grobden (Enno Endt) en Klaas de Ruiten (Loe van Oijen) de belangrijkste zijn.²⁶ Tegen het einde komt ook Nicolien in beeld, gemodelleerd naar Lousje Haspers, met wie Voskuil in 1950 trouwde.

Bij nader inzien was naar Voskuils eigen zeggen bedoeld als ‘een laatste brief’ aan zijn vrienden, ‘een bericht waarin staat: dit hebben jullie gezegd en dit is er van jullie geworden’.²⁷ Hij schreef de roman in de avonduren, in de tijd dat hij al op het Bureau werkte.²⁸ Aan de hand van scenische fragmenten – gedateerd van dinsdag 3 september 1946 tot en

Suus Hoven en Jaap Oversteegen op de dag van hun huwelijk, 1948. Collectie Leonoor Oversteegen.

met zaterdag 16 mei 1953 – krijgt de lezer een beeld van de vriendschap van een groep studenten, jongens en meisjes. We lezen over hoe ze elkaar ontmoeten in de colleges bij professor Springvloed (W.G. Hellinga) en steeds meer met elkaar optrekken.

Veel gebeurt er in *Bij nader inzien* niet. De studenten roken, praten en discussiëren, meestal op iemands kamer, met de jeneverfles binnen handbereik. Wat bij hen in de smaak valt, vinden ze ‘mieters’, wat afwijkt noemen ze ‘verdomd gek’. De roman maakt bovenal duidelijk hoe groot in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de invloed was van Menno ter Braak, Eddy du Perron en hun tijdschrift *Forum* (1932-1935). W.F. Hermans heeft naar aanleiding daarvan spottend opgemerkt dat de Nederlandse literatuur, sinds die schrijvers dood waren, op een kinderkamer leek, zonder ouders in de buurt: ‘Iemand doet wat, een ander zegt: oh, als vader dat eens wist!’²⁹ Dat is ook de sfeer van *Bij nader inzien*. ‘De eerste eis is toch altijd nog de confrontatie met een persoonlijkheid’, poneert Paul Dehoes tijdens een van de vele discussies.³⁰

In *Bij nader inzien* worden Paul Dehoes en Maarten Koning tegenover elkaar geplaatst. De eerste – zoals gezegd gemodelleerd naar de latere hoogleraar literatuurwetenschap J.J. (Jaap) Oversteegen (1926-1999) – wordt beschreven als een dominante persoonlijkheid en een onvermoeibare prater, die zijn vrienden probeert te imponeren met zijn belezenheid en opschepperij over zijn erotische ervaringen. Steeds weer kondigt hij aan dat hij naar Parijs zal vertrekken, waar hij aan zijn Grote Roman zal gaan werken. Dat hij ooit een burgerlijk leven zal leiden, acht hij uitgesloten. Gaandeweg wordt echter duidelijk dat Pauls principes niet zoveel waard zijn. Zijn boek zal ongeschreven blijven en zijn ideeën blijkt hij (zonder bronvermelding!) aan Ter Braak en Du Perron te hebben ontleend. Ondanks zijn verzet tegen maatschappelijke verstarung is Paul de eerste die in het huwelijk treedt en Amsterdam verlaat om in Zutphen (in werkelijkheid Deventer) docent te worden.³¹ Tegenover Paul staat Maarten, die niet van dikdoenerij houdt, zich een bewonderaar toont van Arthur van Schendel, vasthoudt aan zijn idealen en daardoor teleurgesteld raakt in de vriendschap. Geregeld vindt er tussen hen een botsing van ideeën plaats. Terecht noemt Ton Anbeek *Bij nader inzien* het verslag van een conflict, tussen ‘Paul, die zich voortdurend beroept op de beweeglijke intelligentie’ en Maarten ‘die dit intellectualisme relateert’.³²

Discussies over Indonesië

Hoewel Voskuil in een interview heeft verklaard dat de studenten zich na 1945, ‘terwijl in Indonesië de politionele acties werden gehouden’, gedisilluseerd door de Tweede Wereldoorlog, afzijdig hielden van de politiek,³³ is *Bij nader inzien* beslist géén apolitië boek. In het eerste deel van de roman wordt behalve over de literatuur ook meermalen vurig gediscussieerd over Indonesië. Dat is niet toevallig, want juist in de jaren dat Voskuil in Amsterdam studeerde, streed de voormalige kolonie voor haar onafhankelijkheid. Uit de roman blijkt dat de studenten zonder uitzondering partij kozen vóór

Indonesië en tégen de Nederlandse regering. Dat Indonesië recht had op vrijheid, vonden zij vanzelfsprekend.

Voor het eerst wordt er over Indië gesproken in een op 6 december 1946 gedateerde passage, waarin Paul opmerkt: 'Als de koloniale schoftentroep straks de macht weer in handen krijgt, ben je als intellectueel wel gedwongen om je met de politiek te bemoeien, eenvoudig omdat de politiek zich anders met jou bemoeit.' In de kroeg bespreken de vrienden 'Lingadjati': de overeenkomst die vlak daarvoor, op 15 november, door de Commissaris-Generaal namens Nederland was gesloten met de Republiek Indonesia.³⁴ Daarin zegde Nederland onder meer toe het gezag over Java, Madura en Sumatra te zullen overdragen. De overeenkomst zorgde voor veel onrust en zou enkele maanden later worden opgezegd.

Ook verderop in de roman komt de Indonesische kwestie ter sprake. Die vormde voor Voskuil een geschikt onderwerp om de tegenstelling tussen Paul en Maarten uit te werken. Op 17 november 1947, vier maanden nadat Nederland de eerste 'politieele actie' was begonnen, botsen de twee personages. Maarten noemt de acties van de Nederlanders een bij voorbaat verloren onderneming, 'omdat het schijnheilig is om er ethische argumenten voor aan te voeren als het om het geld gaat'. Paul is vooral verontwaardigd over het militaire ingrijpen van de Nederlanders: 'Drie eeuwen beschaving kijken U aan. Laat eerherstel voor janpietercoen, ja, ja, daar wérd wat groots verricht!' Maarten vindt Pauls mening veel te gemakkelijk: 'Wat Coen toen was, ben jij nou. Jullie doen allebei wat het meest voor de hand ligt, alleen deed hij wat nieuws. [...] Je ruime standpunt wordt met zijn geld betaald! Wat wil je eigenlijk beweren? Jouw ethiek is zo opportunistisch als de pest. Goed! maar dat is geen reden om je op je progressiviteit voor te staan!' Dat maakt Paul razend: 'Dacht je soms dat jouw standpunt niet historisch bepaald was? [...] Het gaat erom dat de Indonesiërs gelijk hebben en die koloniale schoftentroep niet, verdomme!' Dat wil Maarten niet toegeven: 'Ik ken geen Indonesiërs.' Maar hij moet toch erkennen dat ze gelijk hebben? Maar dat weigert Maarten: 'Waarom zouden politici in Indonesië een haar beter zijn dan de rotzakken die bij ons de politieele acties voeren?' Tien jaar geleden dacht volgens Maarten nog geen enkele Indonesiër die 'er nu de bek vol' van heeft, aan onafhankelijkheid.³⁵

Maarten verwijt Paul en andere zogenaamd progressieven gemakzuchtig opportunisten: 'Waarom praten ze er nu over? Omdat ze bang zijn te laat te komen, omdat het nú in hun voordeel is. In hun eigen voordeel! Daar hebben die Indonesiërs geen barst mee te maken!' Paul geeft niet toe: 'Het interesseert me geen kloot of die Indonesiërs rotzakken zijn. Ik ben niet vóór de Indonesiërs. Ik ben goddomme tégen het kolonialisme, omdat ik belang heb bij recht en vrijheid voor iedereen, daar heb ik belang bij.' Daarop vraagt Klaas aan Maarten of hij Indonesië wil onderdrukken omdat er toevallig een paar 'rotkerels' wonen, maar dat ontkent Maarten stellig: 'Ik wil het onmiddellijk zijn vrijheid geven.' Wat hij Paul verwijt, is zijn houding: 'Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst. [...] We hebben alleen geen zin om er ons druk over te maken.' Paul brengt naar voren dat het erom gaat aan de goede kant te staan, maar volgens Maarten bestaat er geen goede kant.

J.J. Voskuil, *Bij nader inzien* (1963).

Dat noemt Paul, die steeds geïrriteerder raakt, ‘H.B.S. jongens-filosofie’. Het is duidelijk dat Maarten en Paul op dit vlak niet nader tot elkaar komen.³⁶

Een paar honderd bladzijden verderop in *Bij nader inzien* ontstaat er opnieuw een woordenwisseling over Indonesië, ditmaal tussen Maarten en zijn vader. Voskuils vader, Klaas Voskuil (1895-1975), naar wie het personage gemodelleerd is, was vlak na de Bevrijding op voorspraak van Willem Drees benoemd tot eerste hoofdredacteur van het sociaaldemocratische dagblad *Het Vrije Volk*.³⁷ Hij genoot daarnaast bekendheid vanwege zijn ‘Socialistisch Commentaar’ op de actualiteit, dat hij elke zaterdagavond voor de VARA-radio leverde.³⁸ In de discussie is het ditmaal Maarten die het meest progressieve standpunt inneemt, terwijl zijn vader als rechts wordt weggezet. Het fragment is gedateerd op 16 december 1948. Inmiddels was de situatie in Indonesië verder geëscaleerd en maakte Nederland zich op voor de tweede ‘politioenele actie’, die drie dagen later met ‘Operatie Kraai’ een aanvang zou nemen. Daarbij zou Yogyakarta door parachutisten worden ingenomen en Soekarno worden gearresteerd.

Het gesprek vindt plaats in de dienstauto van Maartens vader, die onderweg is naar de Tweede Kamer. ‘Hoe gaat het in Indonesië?’ vraagt Maarten. ‘Slecht’, antwoordt zijn vader. ‘Waarom trekken jullie je niet terug?’ Maarten spreekt van ‘jullie’, omdat zijn vader lid was van de PvdA, die sinds augustus 1948 deel uitmaakte van de regering, met zijn vriend Willem Drees als premier. Klaas Voskuil, die de politieke lijn van Drees met betrekking tot Indonesië, ondanks toenemende kritiek, hardnekkig verdedigde,³⁹ replieert: ‘Je weet niet wat je zegt.’ Daarop reageert Maarten met: ‘Het is toch een rotstreek om daar te gaan vechten.’ Maar daar is zijn vader het niet mee eens. Hij is ervan overtuigd dat de Nederlanders een verantwoordelijkheid dragen: ‘Als wij ons nu uit Indonesië

zouden terugtrekken, zou dat een moordpartij betekenen waarvan de gevolgen niet zijn te overzien.' Naar eigen zeggen had hij brieven gelezen van Indonesiërs waarin ze de Nederlanders smeekten om te blijven, 'met details over de wijze waarop daar door de extremisten is huisgehouden die je de haren te berge doen rijzen'. Volgens Maartens vader bestond 99 procent van de Indonesiërs uit boeren, en die steunden de Nederlanders: 'Die hebben belang bij rust. Als wij daar weg zouden trekken, zou het een chaos worden.' Dat betekende niet dat Maartens vader er geen slapeloze nachten van had. Stellig merkt Maarten op: 'Als er maar een was die mijn verantwoordelijkheid niet zou accepteren, zou ik wegtrekken.' Geërgerd reageert zijn vader met te zeggen: 'Je bent een labbekak.' Die uitval kwetst Maarten. De discussie is daarmee ten einde.⁴⁰

Een paar dagen later, op maandag 20 december 1948, leest Klaas in Amsterdam de volgende kop op de voorpagina van het *Algemeen Handelsblad*: 'Nederlandse parachutisten landen in Djokja. Hatta en Soekarno gearresteerd'. Het ontlokt hem een vloek. Voor het kantoor van de krant heeft zich een woedende mensenmassa verzameld. Twee agenten proberen de rust te bewaren. Klaas windt zich op, en hij is de enige niet. Een man naast hem merkt op: 'Het lijken goddomme de moffen wel.'⁴¹ Dat Nederland zo kort na de nazi-bezetting zich nu zelf als agressor opstelde, vonden velen onbegrijpelijk.

Drie dagen voor kerstmis zijn de vrienden weer bij elkaar en komt Indonesië andermaal ter sprake. Paul valt Maarten aan door op te merken: 'Een smerige boel die die troep van jouw vader uithaalt, zeg. [...] Ik ben verdomd benieuwd hoe je dit nog zult verdedigen.' Maar Maarten weigert zich daartegen te verdedigen. Paul zegt dat hij er kapot van is en wil in verzet komen tegen wat de 'rotzakken' in Indonesië aanrichten. Als Maarten en Flap hem op de zinloosheid daarvan wijzen, merkt Paul gefrustreerd op: 'Het gaat erom dat je verantwoordigd bent! Door jullie houding krijgen de rotzakken een kans, verdomme!' Paul is desnoods bereid om samen met de communisten te demonsteren en verwacht dat zijn vrienden hem steunen, maar daar heeft Maarten, tot Pauls ergernis, geen zin in ('Ik moet ze niet').⁴²

Tot dusver heeft de Indonesische kwestie geen invloed op hun persoonlijke levens, maar in 1949 komt de oorlog steeds dichterbij. Op 3 maart moet Paul zich melden voor militaire dienst. Door dat bericht is hij dagenlang van streek, en hij heeft er tevergeefs tegen geprotesteerd: 'We hebben van alles geprobeerd, maar ze roepen nou iedereen op. Voor Indonesië.' Dat de 'rotzakken' van de regering ingrijpen in zijn bestaan en het tot iets persoonlijks maken, vindt Paul een ondraaglijke gedachte. Sarcastisch vaart hij uit tegen 'Ons Holland fier maar klein': 'En de argumenten waarmee de schoften dat proberen goed te praten. God bewaar me! Ik wist niet dat het zo'n troep was.' Hij wil zich tegen de dienstplicht verzetten: 'Kabaal trappen! Acties tegen de regering, brieven aan de UNO [United Nations Organization]!' Maarten neemt Pauls opwinding niet serieus. Hij wil de brief wel voor hem schrijven, zegt hij spottend: 'Beste UNO. Ze pesten de Indonesiërs. Hoogachtend, Dehoes, De Ruiters, Koning.' Hoewel Maarten, getuige de discussie met zijn vader, Indonesië steunt, neemt hij tegenover Paul een ander standpunt in: 'Lekkere jon-

gens trouwens die Indonesiërs [...] Dacht je dat dat niet wederzijds was, die wreedheden? De enige die je een lol doet met je brief zijn weer een ander stel rotzakken.⁷⁴³

Eenmaal in dienst veinst Paul chronische hoofdpijn om zich tegen de ‘smeerlapperij in Indonesië’ te verzetten. Ook dat is aanleiding voor onenigheid tussen Maarten en Paul. Paul verdedigt zich door te zeggen dat hij op die manier het systeem aanvalt: ‘Dit zijn dezelfde kerels die op het ogenblik in Indonesië de kampongs plat branden! Als je dit accepteert doe je mee!’ Maar daar is Maarten het niet mee eens: ‘Je doet ook mee als je Nederlander bent, ook al heb je hoofdpijn.’ Maarten vindt het een te gemakkelijke manier om ‘eronderuit te draaien, omdat je bang bent dat je naar Indonesië moet’. In een volgende discussie vraagt Klaas aan Paul waarom hij niet gewoon de dienst geweigerd heeft, door te zeggen dat hij niet tegen Indonesiërs wilde vechten, maar dat was geen optie: ‘De enige reactie zou zijn dat ze je op de volgende boot zetten. Je vergeet dat we in oorlogstijd leven, ondanks dat geleuter over politionele acties.’ Dienstweigeren is te vrijblijvend, meent Paul: ‘Je zegt alleen dat je tegen de oorlog in het algemeen bent, terwijl het om deze smeerlapperij gaat. Als de Russen straks komen doe ik mee!’ Daarop stelt Maarten aan Paul voor dat hij zijn staatsburgerschap zou kunnen opzeggen: ‘Als je stateloos bent, word je als buitenlander behandeld. Een buitenlander sturen ze niet naar Indonesië.’⁷⁴⁴

Ook in deze kwestie komen de tegenpolen Maarten en Paul niet tot elkaar. Uiteindelijk blijkt het onderwerp geen slijtzwam. Paul wordt niet uitgezonden, want eind 1949 erkende Nederland de soevereiniteit van de Republiek Indonesia. Vanaf dat moment speelt de dekolonisatieoorlog in *Bij nader inzien* geen rol meer. In het tweede deel van de roman wordt er niet meer over gediscussieerd. Uit het werk blijkt dat Indonesië in deze jaren een belangrijk gespreksonderwerp was en dat de studenten de Nederlandse agressie als een onrechtvaardige oorlog beschouwden en op de hoogte waren van de gewelddadigheden. Al eerder had W.F. Hermans in *Ik heb altijd gelijk* (1951) het fiasco van de ‘politionele acties’ onderstreept. Bij *nader inzien* verscheen in 1963, zes jaar voordat klokkenluider Joop Hueting zou getuigen over de Nederlandse wreedheden, wat zou leiden tot de publicatie van de ‘excessennota’ van Cees Fasseur. Maar omdat Voskuil weinig gelezen werd, hebben de verwijzingen naar de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog en het Nederlandse geweld nooit de aandacht getrokken.

Een Indisch meisje

Behalve discussies over Indonesië komen in *Bij nader inzien* ook Indische personages voor. De manier waarop Voskuil over hen schrijft, laat iets zien van zijn koloniale preoccupaties. Zo wordt over de ambitieuze Flap Hupperts, met wie Maarten een tijdlang in hetzelfde huis op kamers woont, opgemerkt dat hij in Indië naar school is geweest. Dat voert hij als reden aan waarom hij het verschil tussen een schaap en een geit niet kan zien. Even verderop blijkt dat Flap een tijgerhuid op zijn kamer heeft, ongetwijfeld uit Indië.⁷⁴⁵ Het

Suus Hoven als meisje in padvinderstenuie in Indië, ongedateerd. Collectie Leonoor Oversteegen.

is bekend dat de taalkundige, surinamist en hoogleraar Jan Voorhoeve (1923-1983), op wie het personage Flap is gebaseerd, in 1923 geboren werd in Jombang op Java.⁴⁶

Daarnaast duikt er al vroeg in de roman een Indisch meisje op. Aan het einde van een avond met poëzievoordracht loopt een van de aanwezige studenten, Louis, die een relatie heeft met Bammetje (die zwanger van hem is), achter het onbekende Indische meisje aan. Hij heeft duidelijk bijbedoelingen:

Terwijl hij de laatste treden afkwam, deed ze een stap naar hem toe. Het volgende ogenblik sloeg hij zijn armen om haar heen en duwde zijn mond op de hare.

'Rotzak,' fluisterde ze, toen hij haar even losliet.

Ze duwden hun monden opnieuw in elkaar. Hij streek langs haar bontjas naar beneden.

‘God,’ zei hij hijgend.
 Ze pakte zijn revers vast. ‘Smeerlap’, fluisterde ze. ‘Wat moet dat nou met je Bammetje?’
 Hij probeerde met één hand haar jas los te maken, maar ze weerde hem af.
 ‘Ik wil met je naar bed’, zei hij hees.
 Ze gichelde en duwde zich stijf tegen hem aan, zodat hij zich niet bewegen kon.
 ‘Ik wil met je naar bed’, zei hij nog eens. Hij wilde haar achteruit in een nis duwen, maar plotse-
 ling ging boven een deur open en hoorden ze voetstappen op de trap. Ze lieten elkaar los. Ze schikte
 snel haar jas goed.⁴⁷

De manier waarop het meisje in deze passage gerepresenteerd wordt, vertoont kenmerken van de wijze waarop Indo-Europese vrouwen in de koloniale literatuur vaak worden voorgesteld: als sensueel, hartstochtelijk, aantrekkelijk, erotiserend en *easy to get*.⁴⁸ Het is opvallend dat zo’n typisch koloniaal cliché van het Indische meisje⁴⁹ voorkomt in een postkoloniale roman waarin – zoals we zagen – de protagonisten zo overtuigd de kant van Indonesië kiezen.

Verderop in het boek verklaart ze dat er steeds mannen zijn die haar ongevraagd willen zoenen.⁵⁰ Door te beklemtonen dat zij een bontjas draagt, benadrukt Voskuil bovendien haar mondaine en materialistische karakter. Hoe het Indische meisje op Louis’ avances reageert, is veelzeggend: ze is niet verontwaardigd, maar giechelt en lijkt hem juist aan te moedigen. Zo wordt gesuggereerd dat zij het niet zo nauw neemt met de seksuele moraal.

Dat sluit aan bij de conclusies van Annemarie Cottaar en Wim Willems, die hebben vastgesteld dat Indische vrouwen in de Nederlandse literatuur tussen 1929 en 1960 vaak als ‘uitdagend koket, onverantwoordelijk sensueel’ beschreven worden en uit lijken te zijn op een ‘blanke man’. Vaak hebben dit soort meisjes ook iets mysterieus en tragisch over zich, stellen Cottaar en Willems vast.⁵¹ Ook Petra Boudewijn heeft erop gewezen dat Indische meisjes vaak in de literatuur als sensueel lustobject worden gerepresenteerd, niet alleen in koloniale, maar ook in romans die na de koloniale tijd zijn verschenen.⁵²

Dat gebeurt dus ook in *Bij nader inzien*. De jongens kunnen hun ogen (en handen) niet van haar afhouden. ‘Is die indische jou ook opgevallen?’ vraagt Flap aan Louis. Die antwoordt: ‘Lekkere meid, hè? [...] die Rosalie bedoel je toch? [...] Dat moet je nou niet verder vertellen, [...], maar ze ligt zo in je armen. En zoenen dat die meid kan! Als een koningin in bed. Of je er dwars doorheen gaat.’ Ook Paul is het meisje opgevallen. Na afloop van een college loopt hij achter haar aan en neemt hij haar ‘ostentatief van haar voeten tot haar hoofd op’. Hij opent de deur voor haar en maakt van de gelegenheid gebruik om ongevraagd zijn hand op haar achterwerk te leggen. Vervolgens schept hij daar tegen zijn vrienden over op: ‘Ik heb op een bontjas geslagen en er zat een kont onder.’ Hij vervolgt dan: ‘Kijk eens hoe dat loopt! Volmaakt! [...] Die heupen [...] De manier van lopen! Een verdomd mooi wijfje!’⁵³

Het Indische meisje in kwestie heet Rosalie Balmakers. Al vroeg in de roman krijgt ze een relatie met Paul, met wie ze later ook trouwt. Gaandeweg komt de lezer iets meer

over haar koloniale verleden te weten. Ze blijkt in Indië te zijn opgegroeid, waar haar vader de directeur was van een handelsonderneming. Aan Paul vertelt ze ontroerd dat haar vader door de Japanners is vermoord. Rosalie ontkent dat ze Indisch – dat wil zeggen: van gemengde afkomst – is. Als Paul haar vraagt of ze niet een beetje Indisch bloed heeft, ontkent ze dat met klem: 'O, absoluut niet.' Maar ze ziet er volgens Paul wel Indisch uit, en hij is niet de enige die dat in haar ziet: 'Aan je teint zou je het zeker zeggen. [...] En je hebt ook bruine ogen [...] Heel mooie ogen.' Verderop in de roman wordt Rosalie door studievriend Klaas geplaagd met haar Indische afkomst: "Bèè", zei ze. Ze stak haar tong uit. "Rottigerd!"⁵⁴

Rosalie is heel stellig over haar Europese status. Zo antwoordt ze op Pauls vraag of ze nog nooit gerookt heeft, zelfs nog nooit een 'strootje': 'Die vieze dingen? Dat roken de inlanders alleen. Als Europeaan kun je dat niet roken.' In haar jeugd ging ze naar eigen zeggen niet met Indonesiërs om, omdat dat van haar ouders niet mocht: 'Ze zijn ook vies. Ze zitten altijd onder de zweren en vieze ziekten.' Als Paul vraagt of dat geen vooroordeel is, antwoordt Rosalie: 'Werkelijk niet. [...] Ze zijn toch heus vies! Dat zijn toch feiten?' Paul is het daar niet mee eens. Hij vindt dat Rosalie de Indonesiërs onrecht doet, al noemt hij dat 'volkomen verklaarbaar' vanuit haar milieu. Hij belooft haar de *Indonesische overpeinzingen* (1945) van Shahrir te lenen: 'Is dat een inlander? [...] Heeft die een boek geschreven?'⁵⁵

Rosalie wordt door Voskuil dus neergezet als een meisje dat haar Indische achtergrond probeert te verhullen.⁵⁶ Desondanks maakt de voormalige kolonie onvermijdelijk deel uit van haar leven. Zo kun je aan haar horen dat ze er is opgegroeid, want ze heeft een Indische spreektrant ('Nu maar liever slapen, ja') en gebruikt ze, in tegenstelling tot de anderen, Indische woorden ('ik voel me niet senang'; 'laat dat, patjak').⁵⁷ In haar studentenkamer bewaart ze een sarong.⁵⁸ En natuurlijk houdt ze van Indisch eten en weet ze hoe ze een rijsttafel moet klaarmaken, al had ze vroeger een kokkie die deze bereidde: 'Paul wreef zich in de handen. "God, al die mieterse potjes," zei hij. "Was dit niet dat hele lekkere, Lietje?"'⁵⁹

Op een avond laat Rosalie aan Henriette foto's zien van haar jeugd in Indië. Ze vertelt dat er achter hun huis een suikerrietveld lag: 'Als het dan hoog was, dan kon ik er net niet overheen kijken en dan leek het een heel dicht oerbos. Soort alang-alang, heel mysterieus werkelijk.'⁶⁰ Als kind liep ze naar eigen zeggen soms op blote voeten door de tuin, hoewel ze zich realiseerde dat dit gevaarlijk was:

Ik mocht niet in het suikerrietveld komen, want daar zitten van die kleine slangen, die heel vergiftig zijn, weet je. Andere kinderen deden het toch en dan werd ik verschrikkelijk bang. Ik durfde nooit verder te komen dan een meter afstand, en dan ging ik op de grond zitten en riep ik 'oelar, oelar' met een heel hoog stemmetje, dat ik bijna hilde en iedereen me uitlachte. Reuze zoet, niet?⁶¹

Glukkige herinneringen had ze ook aan het kindermisje – 'Baboe nonni takoet!' – dat haar vaak troostte: 'Die zalige vertrouwdheid als ze dan binnenkwam en me uit bed haalde om me te wiegen.' Ze zong dan Maleise liedjes voor haar, zoals 'Nina bobo'. De

Suus en haar broertje George en hun baboes, circa 1924. Collectie Leonoor Oversteegen.

baboe liep dan met de kleine Rosalie mee naar de voorgalerij en bleef net zo lang heen en weer lopen tot ze in slaap viel. Paul is enthousiast over Rosalies verhalen: ‘Dat is een meesterlijke herinnering. Die koele tropennacht met het maanlicht, en al die geluiden, die toch vertrouwd waren natuurlijk omdat je bij *baboe* was.’ Henriette en Paul zijn het erover eens dat Rosalies verhalen ‘verdormd mieters’ zijn. Paul is zelfs jaloers, omdat hij niet zulke herinneringen heeft: ‘Dat is het ook wat de jeugdherinneringen van Du Perron zo mieters maakt.’⁶² Voor Paul lijken die van Rosalie vooral bruikbaar om zijn held Du Perron beter te begrijpen.

Rosalies reacties worden soms ook verklaard vanuit haar Indische achtergrond. Dat ze aanvankelijk niet weet wie Dostojevski is, hangt er volgens Paul mee samen dat ze in het ‘Jappenkamp’ alleen maar de boeken van Cissy van Marxveldt kon lezen. En als ze een feestje geeft voor haar verjaardag en haar vrienden zich daarvoor afmelden, is ze woedend. ‘Gevolg van haar indische verleden’, aldus Paul. Wanneer ze Amsterdam verlaten voor Pauls docentenbaan in Zutphen, trekken ze in bij een Indische familie: ‘Kennissen van

moeder. Echt mensen die het altijd hebben kunnen doen, weet je. Ze hebben hun huis ook helemaal in indische stijl laten bouwen en ze nemen ons ook meer uit gastvrijheid.⁶³

De sensuele Rosalie

In Bij nader inzien worden niet alleen Maarten en Paul, maar ook Nicolien en Rosalie aan elkaar gespiegeld. Nicolien, die staat voor de nuchtere, principiële, sobere, ordentelijke, niet op materiële zaken gestelde, kuise (seksloze) Nederlandse, is de tegenpool van de sensuele, Indische Rosalie. Rosalie wordt, zoals gezegd, als hartstochtelijk, verleidelijk, genotzuchtig, oppervlakkig en materialistisch voorgesteld. Zij is degene die haar gezicht poedert, haar lippen verft en zwaar geparfumeerd is.⁶⁴ Rosalie heeft ook last van stemmingswisselingen, voelt zich snel eenzaam en reageert emotioneel. Ze draagt, zoals we al zagen, een bontjas, houdt van shoppen ('Ik had vanmiddag in de Bijenkorf nog bijna een bloesje voor je gekocht [...] Met een leuk kraagje en zo, een beetje bont') en is erg op mooie spulletjes gesteld.⁶⁵ Tegelijkertijd maakt haar kamer altijd een rommelige indruk. Waar Nicolien liever ziet dat Maarten nooit zal werken – zoals in *Het Bureau* telkens beklemtoond wordt – hoopt Rosalie voor haar Paul op een goede carrière. Aan intellectuele discussies doet ze niet mee. Ze leest geen Du Perron, maar Vicki Baum en Madelon Székely-Lulofs, waarmee gesuggereerd wordt dat ze geen goede smaak heeft.⁶⁶ Ze blijkt ook niet in staat om zonder hulp voor haar tentamens te slagen, maar heeft daarvoor Maartens aantekeningen nodig.⁶⁷ Daar komt nog bij dat ze mannen, zoals we al zagen, om haar vinger windt. Zij kunnen haar verleidelijkheid niet weerstaan. Als Paul in het kader van hun open relatie een minnares heeft, neemt zij ook een minnaar. Ze flirt openlijk met David, en als Klaas voor zijn examen slaagt, zoent ze hem bijna.⁶⁸

Ook Maarten blijkt gevoelig voor haar sensualiteit. Van meet af aan lijkt er een spanning tussen hen te bestaan. Als ze Maarten opzoekt op zijn studentenkamer, raakt haar schouder die van hem aan, en gaat ze koket op zijn divan liggen, terwijl ze haar schoenen uittrapt: "Wat een heerlijke divan. Het lijkt wel voor een echtpaar!" Ze duwde erin, ging wat verder naar het midden zitten en liet zich met een glimlach achterover zakken. "Je vindt wel goed dat ik er even op ga liggen, hè." Haar gedrag maakt Maarten ongemakkelijk. Als hij haar naar de tram brengt, wil Rosalie graag gearmd met hem lopen: "Zo heb ik nou altijd willen lopen", vertelde ze, "met een grote, donkere man. Weet je dat Paul jaloers op je is?"⁶⁹

Meermalen zoekt Maarten Rosalie op als ze alleen thuis is, vooral in de tijd dat Paul in dienst zit. Ook dan is de spanning tussen hen merkbaar. Op een avond in mei 1949, vlak voordat ze met Paul zal gaan trouwen, gaat hij bij haar langs. Terwijl ze de was strijkt, vertelt ze hem over alle mannen die haar wilden zoenen. Ze laat hem ook haar doorzichtige zijden nachtjapon zien, die ze aantrekt als ze Paul wil verleiden ('Paul wordt helemaal wild als hij me hierin ziet'). 'Zo een heeft mijn grootmoeder er ook', zegt Maarten om haar te plagen, maar aan alles is te merken dat Rosalie hem niet onverschillig laat.⁷⁰

Op donderdag 14 juli 1949 gaat Maarten 's avonds laat naar haar toe. Hoewel Paul er niet is en ze al haar nachtgewaad aan heeft, gooit ze de sleutel voor hem naar beneden. Ze ontvangt hem in haar peignoir, met blote benen, en schenkt hem een kop warme chocolade: 'Ze kruiste haar ene been achter het andere, met de toppen van haar tenen op de grond.' Op een gegeven moment valt haar peignoir open, wat Maarten verlegen maakt. Als hij afscheid neemt, roept Rosalie hem terug omdat hij zijn pijp vergeten heeft: 'Weet je dat dat een heel erotisch symbool is?' vraagt ze hem. 'Dat betekent dat je hem 's nachts komt terughalen.' Fluisterend nemen ze afscheid van elkaar, met verboden erotiek in de lucht.⁷¹

Zo wordt de spanning stap voor stap opgebouwd. Als Maarten haar bij een volgende gelegenheid opzoekt in afwezigheid van Paul en opmerkt dat hij haar bijna een zoen had gegeven, omdat ze hem ontvangt zoals zijn moeder, antwoordt Rosalie: 'Maar doe dat dan eens, lieve jongen.'⁷² En als hij op bed gaat liggen – ook geen onschuldige houding – vraagt ze quasi-grappend of ze bij hem zal komen:

Ze kwam op het bed toe, bukte zich en pakte zijn beker van de grond. Een ogenblik was haar gezicht vlakbij het zijne. 'Zouden we er niet samen gaan liggen?', vroeg ze. Ze had een vreemde glimlach om haar mond.

Zijn gezicht verstrakte een ogenblik, toen lachte hij gedwongen en wendde zijn blik af. 'Het is zo'n verdomd smal bed', zei hij.⁷³

Als Paul en Rosalie naar Zutphen verhuizen, komen ze af en toe een weekend bij Maarten en Nicolien in Amsterdam logeren. Tijdens een van die keren komt de spanning weer aan de oppervlakte. Voor de grap kruipt Paul op een morgen bij Maarten en Nicolien in bed ('"Ménage à trois", riep Paul'). Dat vindt Rosalie 'mieters', waarna ze haar pantoffels uittrapt en gichelend bij hen onder de dekens kruipt:

Het bed kraakte en steunde onder hun bewegingen.

'Nee, laat dat, viezerd', protesteerde Rosalie. Ze duwde hem van zich af.

Ze gichelden nu allebei en het dek bewoog zich alsof ze aan het vechten waren.

Maarten keek opzij. 'Denk er wel om, hè', waarschuwde hij. 'Jullie zijn hier gast. Geen gedonder in mijn bed.'

'Ja, het is het bed van Maarten, hè', gniffelde Rosalie. Ze duwde behaagziek met haar schouder tegen Paul. 'Mmmm', ze snoof ostentatief. 'Heerlijk zo'n mannelijke lucht.'⁷⁴

De onduidelijke relatie tussen Maarten en Rosalie in *Bij nader inzien* heeft Voskuil verder uitgewerkt in de roman *Binnen de huid*, die in 2009 – een jaar na Voskuils dood – door zijn weduwe werd uitgegeven. In tegenstelling tot zijn andere romans, schreef hij dit werk in de ik-persoon. Zijn leven lang durfde hij het niet aan om het boek te publiceren. Het beschrijft de affaire die hij na zijn studententijd met Rosalie had.⁷⁵ Hoewel er in de ruim vierhonderd bladzijden slechts één keer expliciet naar Indië wordt verwezen,⁷⁶ is de kolonie mijns inziens op elke bladzijde aanwezig door de manier waarop Rosalie gerepresenteerd wordt. Meer nog dan in *Bij nader inzien* wordt ze door Maarten voorgesteld als een

Suus Oversteegen-Hoven, 1951.
Collectie Leonoor Oversteegen.

'amorele' vrouw, die zich door haar lusten laat leiden: 'Als iemand met mij naar bed wil, heb ik het gevoel dat er niet aan te ontkomen is.' Verderop in het boek merkt ze op dat ze er niets aan kan doen dat ze met zoveel mannen heeft gezoend: 'Als ik drank op heb, wil ik gezoend worden. Wie het ook is. En dan is het meteen sex.' Met haar 'plaagzieke sensualiteit', flirterige gedrag, prikkelende kleding, ongeremdheid en onverholven zinnelijkheid zorgt ze ervoor dat Maarten zich op den duur niet kan beheersen. Niet voor niets wordt ze door Nicolien een 'hoer' genoemd en een 'meid die dat lekker vindt natuurlijk'.⁷⁷ Als Maarten, die doorgaans een toonbeeld van rationaliteit is, erachter komt dat Rosalie geslapen heeft met hun studievriend David, wordt hij overspoeld door jaloezie en woede. Hij wacht David zelfs op om met hem te vechten, alsof hij door zijn gevoelens voor Rosalie niet meer helder kan nadenken.

Jaap en Suus Oversteegen en twee dochters. Collectie Leonoor Oversteegen.

Vanaf dat moment is Maarten geobsedeerd door de gedachte dat hij met haar naar bed wil. Zij is het 'wijfjesdier' en hij is 'de jager, met geen andere gedachte dan de gedachte aan wild'. Rosalie speelt met hem en moedigt hem aan, ondanks haar huwelijk en het feit dat ze inmiddels een paar kinderen heeft: 'Heb je nooit eens zin om me gewoon op de grond te leggen en te gebruiken?' Als het eindelijk zover is en ze bij elkaar in bed belanden, is Maarten zo gespannen dat het hem niet lukt om een seksuele prestatie te leveren. Daarna wordt Maarten door Rosalie 'verraden'. Aan Paul vertelt ze – zo hoort Maarten via Nicolien – dat Maarten haar gedwongen zou hebben om met hem naar bed te gaan, omdat hij maar bleef aandringen, zodat zij ten slotte niet meer wist wat ze moest doen. Die uitspraak maakt Maarten woedend.⁷⁸ Behalve verleidelijk en sensueel wordt Rosalie dus ook voorgesteld als leugenachtig – en omdat de lezer het perspectief van Maarten volgt, is hij geneigd hém gelijk te geven.

Daarmee wordt een andere koloniale topos geactiveerd: die van de onbetrouwbaarheid van Indische vrouwen. In veel koloniale literatuur wordt die eigenschap vaak in verband gebracht met het inheemse bloed dat in de aderen van Indo-Europeanen stroomt, maar die verklaring ontbreekt bij Voskuil. In de werken die Petra Boudewijn in haar dissertatie analyseerde, zijn het steeds Indo-Europese meisjes die op stereotiepe wijze als sensueel en onbetrouwbaar worden beschreven. Het is opvallend dat Voskuil deze eigenschap overdraagt op een wit personage dat niet Indisch is, maar wel in Indië is geboren en getogen. De stereotiepe wijze waarop Rosalie in *Bij nader inzien* en *Binnen de huid* gerepresenteerd wordt, laat zien dat Voskuil zich niet van de oude koloniale beeldvorming heeft kunnen bevrijden.

DEEL 2 HISTORISCHE ACHTERGRONDEN

Fictie en 'werkelijkheid'

Daarmee zou dit verhaal afgerond zijn, als ik niet in contact was gekomen met Leonoor Oversteegen, een dochter van Jaap Oversteegen en Suze Everdina (Suus) Hoven (1921-2010). Die laatste heeft, zoals gezegd, model gestaan voor het personage Rosalie in *Bij nader inzien* en *Binnen de huid*.⁷⁹ Op maandag 13 juni 2022 reisde ik naar Den Bosch om met Leonoor over haar moeder te praten. Suus Hoven overleed op 27 november 2010 op 89-jarige leeftijd en werd begraven in Nunspeet, in hetzelfde graf als haar echtgenoot. Haar dood was een bewuste keuze; ze besloot om te versterven, door te stoppen met eten en drinken.

Tijdens onze ontmoeting vertelde Leonoor mij over het huwelijk van haar ouders, waarin haar vader Jaap de dominante factor was. Hoewel Suus een kop groter was dan haar man, stond ze haar leven lang in zijn schaduw. Met zijn eruditie, zelfverzekerdheid en sterke meningen was hij een overheersende persoonlijkheid, net als het personage Paul Dehoes in *Bij nader inzien*. Hij was de man voor wie bezoekers kwamen, aldus Leonoor.

Suus Hoven was in de eerste plaats moeder: ze kreeg vier kinderen⁸⁰ en deed na haar afstuderen niets met haar studie Nederlands. Volgens Leonoor had haar vader geen belangstelling voor het Indische verleden van zijn vrouw; dat harmonieerde niet met zijn persoonlijkheid. Veelzeggend in dat opzicht is volgens Leonoor dat hij Indonesië nooit heeft bezocht. Suus zelf trouwens evenmin, zelfs niet toen Leonoor in de jaren negentig een reis maakte om de plaatsen te bezoeken waar haar moeder als meisje was opgegroeid en waar ze in het kamp had gezeten.

Leonoor vertelde me ook over haar moeders reactie op de manier waarop Voskuil haar in zijn werk portretteerde. Ze voelde zich door hem weggezet als dom,⁸¹ oppervlakkig en hoerig, en was daar verontwaardigd over. Volgens Leonoor beschouwde haar moeder zichzelf niet als een Indisch meisje. Suus was wel een mooie vrouw, aldus Leonoor, die met haar voorkomen imponeerde. Ze herinnert zich nog goed dat ze als klein meisje bewonderend naar haar moeder keek als die zich voor de spiegel opmaakte.

Indië speelde volgens Leonoor in Suus' latere bestaan vrijwel geen rol meer. Net als in *Bij nader inzien* kookte haar moeder soms Indisch, maar ze hield er niet van om lang in de keuken te staan en maakte bij voorkeur gebruik van een zakje Conimex-kruidenmix. Soms vertelde ze haar kinderen anekdoten over haar jeugd, bijvoorbeeld over haar *baboe*. Suus keek terug op een gelukkige jeugd. Als ze op latere leeftijd niet kon slapen, beeldde ze zich in dat ze door de tuin van haar ouderlijk huis in Bandoeng liep.

Ook vertelde ze haar kinderen wel over haar tijd in het 'Jappenkamp'. Met haar moeder was Suus ondergebracht in het vrouwenkamp Lampersari in Semarang, dat vanaf oktober 1942 in gebruik was. Achteraf deed Suus alsof het niet zo erg was geweest, alsof het allemaal wel meeviel. Dat valt te bezien. Het kamp is wel getypeerd als het 'verschrikkelijkste en grootste kamp in Indonesië'.⁸² Er was een tekort aan voedsel, de hygiënische omstandigheden waren erbarmelijk en mishandelingen waren aan de orde van de dag. De kampbewoners moesten zwaar werk verrichten en werden geteisterd door wandluizen, ratten en ander ongedierte; de kinderen moesten van de Japanners vliegen vangen. Naarmate de oorlog vorderde, kwamen de gevangenen steeds dichter op elkaar te zitten: waren er aanvankelijk dertienhonderd geïnterneerden, dat aantal steeg uiteindelijk tot vijfenzeventighonderd.⁸³ De vrouwen en kinderen moesten soms urenlang in de brandende zon op appel staan. Suus was 22 toen ze in het kamp belandde. Ze was er verantwoordelijk voor de voedseldistributie en moest als een soort politieagent voorkomen dat gevangenen eten stalen of een grotere portie voor zichzelf trachtten te bemachtigen.

Leonoor nam me mee naar haar studeerkamer, waar we samen door de Indische fotoalbums van haar moeders familie bladerden. Helaas heeft Suus nooit de herinneringen aan haar jeugd in Indië aan het papier toevertrouwd. Haar broer, George Henry Hoven (1924-2019), deed dat wel. Hij schreef *My early years in the Netherlands East Indies*, dat hij in eigen beheer, in een beperkte oplage, op A4 geprint en in een zwarte ringband, uitgaf.⁸⁴ Na de oorlog emigreerde hij naar Australië, waar hij een gezin stichtte en als scheepsarchitect aan de slag ging. In zijn vrije tijd tekende hij graag.⁸⁵ Op latere leeftijd schreef hij

zijn herinneringen op aan zijn jeugd in Indië om zijn kinderen over zijn vroege jaren te vertellen. Een paar maanden voor zijn dood voegde hij daar op verzoek van zijn zoon nog enkele bladzijden aan toe.⁸⁶ Op basis daarvan is het mogelijk iets meer te weten te komen over het leven van de familie Hoven in Indië in de periode voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De familie Hoven

De overgrootvader van Suus en George heette Salomon Hoven (1812-1883) en was arts in Den Haag.⁸⁷ Hij trouwde met Renette Gabrielle Oppenheim (1820-1915), met wie hij zes kinderen kreeg. Een daarvan was George Joseph Hoven (1856-1930), de grootvader van Suus en George, die in Den Haag het levenslicht zag.⁸⁸ Hij was de oudere broer van Thérèse Hoven (1860-1941), die later naam zou maken als schrijfster van Indische romans.⁸⁹ Op zoek naar een betere toekomst vertrok George Hoven naar Indië. In 1884 trouwde hij in Batavia met Geertrude Petronella Susanna Kemper (1863-1945), die daar geboren was. Ze kregen vier kinderen: Henri Salomon, George Charles, Renette Marie en Willem. George Hoven werkte 34 jaar bij de Gas- en Elektriciteitsbedrijven van de Nederlandsch Indische Gasmaatschappij (NIGM), eerst als administrateur en later als vertegenwoordiger in Batavia.⁹⁰

Via zijn vader kwam Henri Salomon Hoven (1885-1944, roepnaam: Hans) ook bij de Gasmaatschappij terecht. Hij wist op te klimmen tot directeur van de vestiging van het bedrijf in Semarang. Daar maakte hij kennis met zijn toekomstige vrouw, Everdina (Dien) Hendriks, die in 1890 in het Gelderse Doesburg was geboren als dochter van een bierfabrikant.⁹¹ Ze doorliep een opleiding tot verpleegster in het Diaconessenhuis in Utrecht en verzorgde in die periode soldaten die gewond waren geraakt in de Eerste Wereldoorlog. Een vriendin vertelde haar enthousiast over het leven in Indië en toen ze een advertentie las waarin verpleegsters voor Semarang gevraagd werden, solliciteerde ze. In 1915 reisde ze naar de kolonie toe en ging vervolgens werken in het Juliana Ziekenhuis in Semarang.

Hans was op dat moment al getrouwd met een Indo-Europese vrouw, die als winkelbediende werkte. Ze verwachtten hun eerste kind. In het ziekenhuis, waar ze naartoe ging om te bevallen (het kind werd dood geboren), maakte Hans kennis met de verpleegster Everdina. Ze werden verliefd op elkaar en bleven elkaar regelmatig zien. Daarop besloot Hans van zijn eerste vrouw te scheiden. Naar verluidt kwam zijn Indo-Europese echtgenote Everdina smeken of ze met Hans in het huwelijk wilde treden, omdat hij van haar, Everdina, hield. Zij zelf beloofde dat ze zich volledig uit hun leven zou terugtrekken. Dat gebeurde ook. Hans kocht een huisje voor haar en betaalde haar voortaan 250 gulden per jaar, wat hij zou blijven doen totdat in 1942 de Japanners Java bezetten. Een bijzonder verhaal is ook dat zijn eerste echtgenote Everdina hielp toen die in het Japanse interneringskamp werd opgesloten. Ze smokkelde eten over het hek en na de Japanse capitulatie was zij de eerste die haar voedsel bracht.

Bierbottelarij en mineraalwaterfabriek H.J. Hendriks en Zoon. Collectie Leonoor Oversteegen.

Everdina Hendriks op de boot naar Semarang, 1915. Collectie Leonoor Oversteegen.

Everdina kort na aankomst in Indië, 1915. Collectie Leonoor Oversteegen.

Everdina en Hans in hun huis in Semarang. Collectie Leonoor Oversteegen.

Everdina, Hans en hun dochtertje Suus bij het huis in Semarang. Collectie Leonoor Oversteegen.

Moeder en George op de thee bij Suus en haar poppen, circa 1924. Collectie Leonoor Oversteegen.

Op 5 augustus 1919 traden Hans en Everdina te Semarang in het huwelijk. In 1920 kregen ze hun eerste baby, een meisje, dat dood geboren werd. In 1921 volgde wederom een meisje, Suze Everdina (Suus),⁹² en in 1924 een zontje, George Henri (George). Na hem werd er nog een kind geboren, dat eveneens overleed. De kinderen groeiden op in de wijk Oud Tjandi in Semarang. Hun reusachtige villa lag even buiten de stad op een heuvel en had marmeren vloeren en open veranda's. Om op de bovenverdieping te komen moest je een trap van dertig treden bestijgen en de plafonds waren zo'n vier meter hoog. Het kostte de kinderen vijf minuten om van hun slaapkamer naar de badkamer te lopen. Elektriciteit was er aanvankelijk niet, alleen gas. Daarmee konden de 93 lampen in huis afzonderlijk worden aangestoken. Pas in 1932 werd er elektriciteit aangelegd en kwam er ook een diepvries in huis.

Naast het hoofdgebouw bevond zich een bijgebouw voor de bedienden. De familie had acht man personeel, wat vrij veel was, maar noodzakelijk vanwege de omvang van het huis. Behalve de jongos (huisbediende), die het eten serveerde en het huishouden bestierde, was er nog een boy ter ondersteuning. Daarnaast was er natuurlijk een kokkie, die soms hulp kreeg van een jong meisje bij het schoonmaken van de keuken. Verder werkte er een meisje dat de slaapkamers deed en voor het linnen zorgde, en een meisje voor het wasgoed. Toen de kinderen klein waren, had de familie vanzelfsprekend ook twee baboes in dienst. De tuin werd onderhouden door een kebon en de dienstauto van vader werd bestuurd door een chauffeur, die ook allerlei klusjes deed. De bedienden maakten volgens George deel uit van de familie; ze waren loyaal en betrouwbaar. Een baboe verge-

zelde de Hovens ook naar Nederland (als zogenaamde zeebaboe), waarheen ze elke vijf jaar zes maanden met vakantie gingen. Dan moesten de kinderen naar school in Nederland, waar ze gepest werden om hun koloniale kleding. In 1935 maakte het gezin tijdens hun verlof een busreis naar Duitsland, waar ze overal rood-zwarte nazivlaggen zagen wapperen. Vader hield niet van Nederland en was altijd blij als hij in Port Said zijn witte tropenpak weer kon aantrekken.

Opgroeien in Indië

Vanaf hun zesde verjaardag bezochten de kinderen de Heuvelschool in Semarang. Zes dagen per week kregen ze les. De school bevond zich in Nieuw Tjandi. De kinderen werden ernaartoe gebracht met de dienstauto van hun vader en thuisgebracht door een taxi. Ze kwamen relatief veel in contact met de Indonesische taal en cultuur en werden tweetalig opgevoed; ze spraken behalve Nederlands ook vloeiend Maleis. Omdat hun huis in Semarang aan de hoofdweg lag, kwamen er onophoudelijk Javaanse verkopers langs met groente, fruit, saté en andere waren, en Chinese verkopers (*klontongs*) met linnen.

Regelmatig waren de kinderen getuige van een *slamatan*, een offergave aan de geesten, meestal als iemand ziek was of als er iets ergs gebeurd was. Daarbij waren doorgaans alle

Moeder met George en Suus bij het destijds beroemde Hacks Radium Hotel bij Kawah Kamodjan bij Garoet, eind jaren twintig. Collectie Leonoor Oversteegen.

Portretfoto van George en Suus, 1934. Collectie Leonoor Oversteegen.

mannelijke bedienden aanwezig, terwijl de vrouwen en kinderen buiten wachtten. Een *doekoen* (inheemse genezer), meestal een *hadji* (die op bedevaart was geweest naar Mekka), prevelde enkele gebeden, waarna als offer een kip gedood werd (of een geit in geval van groot onheil), waarvan de keel werd doorgesneden en die vervolgens werd begraven. Op een keer was er een ongeluk gebeurd in de gasfabriek, waarbij enkele werkers brandwonden hadden opgelopen. Daarvoor moest een grote *slamatan* worden gegeven, waarbij een karbouw geofferd werd.

In hun vrije tijd vermaakten de kinderen zich met hun huisdieren of met vliegeren, waarbij het de bedoeling was de lijn van de tegenstander door te snijden. Dankzij hun lidmaatschap van de 'boekentrommel' kregen ze elke week nieuwe lectuur toegezonden. Op een keer gingen de kinderen met hun ouders eten in het deftige Hotel des Indes in Batavia, waar een rijsttafel werd opgediend door twintig bedienden, die elk een ander

gerechtje kwamen aanbieden. Met vrienden maakte de familie Hoven af en toe uitstapjes in de omgeving. In het weekend reisde het gezin regelmatig per trein naar het hoger gelegen en koelere plaatsje Susukan. Daar beleefden de kinderen een onvergetelijke tijd. In de tuin groeiden aardbeien, rabarber en allerlei andere groente- en fruitsoorten, en ze zwommen in de rivier.

Ze vierden ook Sinterklaas in de tropen.⁹³ Omdat de huizen in Indië geen schoorstenen hadden, legden de kinderen hooi voor het paard en een banaan voor Zwarte Piet op de veranda. Op 5 december bezochten de Goedheiligman en zijn knecht de sociëteit, door wie de kinderen vermanend werden toegesproken. Ze maakten surprises voor elkaar en de kinderen kregen snoepgoed. Kerstmis werd gevierd met een kerstboom met uiteraard echte kaarsen, maar zonder geschenken. Met oud en nieuw staken ze vuurwerk af en kregen de kinderen van een Chinese kruidenier allerlei lekkernijen cadeau. De vakanties bracht de familie in de bergen door, bijvoorbeeld in Sarangan, dat eveneens hoger lag en koeler was.

Vader Hans hield ervan om films te maken. Al vroeg kocht hij een 16 millimeter Kodak-camera om amateuropnames te maken. Hij was ook een fervente roker van zowel sigaretten als sigaren. 's Avonds, voor het eten, las hij zijn krant, dronk hij zijn paitje en rolde hij zijn sigaretten, die hij in een zilveren cassette bewaarde. Hij was dol op Indisch eten en gaf daar de voorkeur aan boven Europese gerechten. In zijn vrije tijd hield hij van

Vader, moeder en Suus op het terras van een hotel op de Poentjak-pas. Collectie Leonoor Oversteegen.

Vader Hans op jacht, 1931. Collectie Leonoor Oversteegen.

jagen: op vogels, zwijnen, panters en tijgers. Als lid van een jachtclub trok hij er soms om drie uur 's nachts op uit. 's Ochtends kwam hij dan thuis en leerde zijn zoon hoe hij een dier moest opzetten. Blijkens een foto fokte Hans ook zijn eigen honden en deed hij mee met hondententoonstellingen. Daarnaast was Hans betrokken bij lokaal liefdadigheids-werk.

In 1932 verhuisde het gezin in verband met Hans' werk naar Bandoeng, waar het koe-ler was dan in Semarang, zodat je 's nachts onder een deken kon slapen. Het huis, dat een stuk kleiner was dan hun huis in Semarang, bevond zich buiten de stad, in het zuiden, op een steenworp van de gasfabriek. De kinderen konden op de fiets naar school. Toen ze naar de middelbare school gingen, het Christelijk Lyceum in Bandoeng, bracht hun chauffeur hen ernaartoe. De jongens speelden voetbal op een grasveldje achter het huis of gingen zwemmen, en ze werden lid van de padvinderverseniging.

Vader en moeder Hoven, en een inheemse bediende, bij de hondententoonstelling in Semarang, met drie prijswinnaars. Collectie Leonoor Oversteegen.

Klassenfoto van Suus, vermoedelijk op het Christelijk Lyceum in Bandoeng. Suus staat links naast de onderwijzer. Collectie Leonoor Oversteegen.

De oorlog

Toen brak in 1940 de oorlog uit en drong het nieuws door dat Nederland bezet was door de Duitsers.⁹⁴ Omdat de directeur van de gasmaatschappij in Semarang zijn draai niet kon vinden, mocht vader Hans met zijn gezin terugkeren naar zijn vroegere standplaats. Hoewel hij in 1940 met pensioen zou gaan, besloot hij dat nog even uit te stellen. Even buiten Bandoeng had hij een prachtig gloednieuw huis laten bouwen, met uitzicht op de vallei, waar hij met zijn echtgenote zijn oude dag wilde doorbrengen. Maar omdat zijn vrouw en hij graag naar Semarang wilden, hebben ze er nooit gewoond. Suus en George zaten in de laatste jaren van hun middelbare schooltijd en bleven bij vrienden in Bandoeng achter. Alleen in de vakanties gingen ze naar hun ouders in Semarang. In haar vrije tijd hield Suus zich bezig met haar hobby toneelspelen. In de fotoalbums die zijn overgeleverd, zien we haar verschillende keren als actrice op het podium staan. Afgaande op enkele krantenberichten was ze actief lid van de Nederlandsch-Indische toneelgroep.⁹⁵

De dreiging van de oorlog kwam steeds dichterbij. De Nederlanders legden loopgraven aan in hun tuinen en oefenden wat te doen in geval van een bombardement. Na de aanval van Japan op Pearl Harbor in 1941 werden de scholen gesloten, omdat de leraren in militaire dienst moesten. Het Christelijk Lyceum werd omgebouwd tot ziekenhuis. Daarop keerden Suus en George terug naar hun ouders in Semarang.

Begin maart vielen de Japanners Java aan en een week later gaven de Nederlanders zich over. Aanvankelijk veranderde er niet veel, behalve dat iedereen gedwongen werd Japans te leren. Maar op een gegeven moment blokkeerden de Japanners de straten, arresteerden alle Europeanen en voerden ze af naar interneringskampen. Aanvankelijk wisten George en zijn vader aan het kamp te ontkomen, omdat ze voor de Japanners werkten, maar uiteindelijk werden ook zij opgepakt. George en zijn vader kwamen terecht in het mannenkamp Halmaheira, terwijl zijn grootmoeder, moeder en Suus werden overgebracht naar het vrouwenkamp Lampersari. Op een dag werden George en zijn vader overgebracht naar een gevangenis van de Japanse geheime politie (Kempeitai), op verdenking van spionage. Vier weken van martelingen volgden. Vader Hans werd zo hard geslagen dat hij opgenomen moest worden in het ziekenhuis. George, tegen wie de Japanners geen bewijs hadden, werd overgebracht naar een kamp, waarna hij nog verschillende keren werd overgeplaatst. Het einde van de oorlog maakte hij mee in Nagasaki, waar hij was tewerkgesteld en waar hij de lichtflits van de atoombom met eigen ogen aanschouwde.

Na de oorlog keerde George terug naar Semarang in de hoop dat hij zijn familie zou terugzien. Eind september of in oktober 1945 wist hij zijn moeder en zuster Suus te lokaliseren. Grootmoeder had de kamptijd niet overleefd en was in mei 1945 overleden.⁹⁶ Moeder bleek onherkenbaar veranderd. Voor de oorlog was zij een grote, zware vrouw geweest, een matrone van ruim honderd kilo, maar nu zag ze eruit als een 'verschrompelde mummie' en woog ze nog maar dertig kilo. Over hoe het Suus was vergaan, lezen

*De familie Hoven, december 1939.
Vermoedelijk werd de foto naar
familie in Nederland gestuurd.
Collectie Leonoor Oversteegen.*

Vader, moeder en Suus en 'de nieuwe Mercurie', december 1939. Collectie Leonoor Oversteegen.

we helaas niets in Georges herinneringen. Wel schrijft hij dat een paar van hun vroegere bedienden naar hen toekwamen om wat spullen aan hen te overhandigen die ze bij het uitbreken van de oorlog hadden begraven, waaronder het tafelzilver. Ze brachten ook Suus' piano mee.

Inmiddels was het op veel plaatsen onrustig: op 17 augustus 1945 had Soekarno de Indonesische onafhankelijkheid uitgeroepen. Omdat George had gehoord dat zijn vader zich ophield in de buurt van Bandoeng, liet hij zijn moeder en zuster in Semarang achter om hem te gaan zoeken. Hij reisde er per trein naartoe. Dat bleek een levensgevaarlijke onderneming. Onderweg was George er getuige van dat Europeanen, Indo-Europeanen en Chinezen door jonge *pemoeda's* uit de wagons werden gehaald en werden neergeschoten. Vooral in Tegal en Pekalongan richtten ze een slachting aan. George wist aan de dood te ontsnappen dankzij twee oudere boeren, die hem tussen manden met goederen tussen twee wagons in verstopten. In Cheribon verliet hij de trein, omdat het onverantwoord was verder te gaan.

Van daaruit reisde hij naar Bandoeng. Op een dag begaf hij zich naar het huis waar zijn grootmoeder voor de oorlog had gewoond. Hier trof hij een tante, een klein oud vrouwtje, dat buiten het kamp had weten te blijven door te zeggen dat ze uit België kwam. Zij zou helderziend zijn en met de doden kunnen communiceren. Zij vertelde George dat zijn vader niet meer leefde. Hij bleek door de Japanners ter dood te zijn veroordeeld en

George met zijn moeder in Nederland, vlak voor zijn vertrek naar Australië, mei 1951. Collectie Leonoor Oversteegen.

opgesloten te zijn in een isoleercel in de gevangenis Sukamiskin bij Bandoeng. Omdat hij malaria en dysenterie had en niet door de Japanners geëxecuteerd wilde worden, had hij eind 1944 een einde gemaakt aan zijn leven. Via het medium vroeg hij zijn familie vergeving voor zijn zelfmoord.⁹⁷

Intussen werd de situatie in Semarang, waar Suus en haar moeder bij bekenden logerden, penibel. De kogels van *pemoeda's* vlogen hun letterlijk om de oren. Op een gegeven moment werd de situatie zo gevaarlijk dat ze hun toevlucht zochten in Lampersari, maar toen bleek dat de Japanners het interneringskamp hermetisch hadden afgesloten om de Europeanen te beschermen tegen het geweld van de jonge Indonesiërs. Suus en haar moeder werden onder het hek naar binnen gesmokkeld. Hier kreeg moeder van het Rode Kruis medicijnen en een bloedtransfusie, waardoor haar leven werd gered.⁹⁸

Hierna verbleven moeder en Suus nog enige tijd in Nieuw Tjandi, en vervolgens werden ze met een schip naar Nederland geëvacueerd. Dat vernam George pas toen hij een telegram ontving van Suus, waarin ze meldde dat ze inmiddels vertrokken waren. George bleef voorlopig in Indonesië achter om de Nederlanders te assisteren om Java weer onder controle te krijgen. Pas maanden later vertrok hij naar Nederland, waar hij herenigd werd met zijn moeder, die daar inmiddels een kleine flat bewoonde, en met Suus, die pas met haar studie Nederlands was begonnen, net als aan het begin van *Bij nader inzien*.

Besluit

In zijn artikel 'De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus' heeft Olf Praamstra in 1997 beklemtoond dat de Indische letterkunde volgens hem het best tot haar recht komt door deze als een op zichzelf staand corpus te onderzoeken in een afzonderlijke geschiedenis, dus niet geïntegreerd in de Nederlandse letterkunde. Immers: 'De enige overeenkomst tussen de Nederlandse en de Indisch-Nederlandse letterkunde is de taal. Verder gaat het om twee afzonderlijke literaturen, die ieder aanspraak maken op hun eigen geschiedenis.'⁹⁹ De argumenten die Praamstra geeft, zijn valide, en ik ben het met hem eens. Het wachten is op een nieuwe, complete literatuurgeschiedenis van de Indische letteren die als opvolger van Rob Nieuwenhuys' *Oost-Indische spiegel* (1972) kan dienen.

Hier wil ik een pleidooi houden om de komende jaren in de Indische letterenstudie ook aandacht te besteden aan teksten die doorgaans niet tot de Nederlands-Indische letteren gerekend worden. Het is niet mijn bedoeling te pleiten voor uitbreiding van het corpus of voor een geïntegreerde behandeling van Nederlandse en Nederlands-Indische literatuur. Wat ik wil laten zien, is waarom het belangrijk is onderzoek te doen naar sporen van het koloniale verleden in de Nederlandse literatuur. Daardoor wordt duidelijk hoe diepgaand de invloed van het bezit van de kolonie in 'de Oost' op Nederland is geweest. Het is bekend dat de Nederlandse spoorwegen zijn aangelegd dankzij de opbrengsten uit de kolonie voor de staatsbegroting, het 'batig slot', dat direct in de schatkist vloeide.

Minder bekend is dat Indië ook blijvende sporen heeft nagelaten in het Nederlandse collectieve geheugen. Het is opvallend dat tal van door en door Nederlandse auteurs, die geen persoonlijke betrokkenheid bij de kolonie hadden, toch door 'Insulinde' zijn aangeraakt, van F. Bordewijk¹⁰⁰ tot Gerard Reve,¹⁰¹ W.F. Hermans,¹⁰² Jan Wolkers,¹⁰³ Maarten 't Hart en P.F. Thomése, ieder op eigen wijze. De studie over de koloniale herinnering in de Nederlandse letterkunde moet echter nog geschreven worden. Dat is belangrijk, schreef ik tien jaar geleden al. Juist vanwege de onnadrukkelijke aanwezigheid van Indië krijgen we een goed beeld van hoe er in Nederland gedacht werd, en krijgen we een unieke blik op het koloniale discours dat in Nederland bestond, net zoals een toevallig kiekje soms meer zegt dan een met opzet genomen foto. Het is te hopen dat er meer aandacht zal komen voor deze verscholen 'exotische' verwijzingen in de Nederlandse literatuur. Want als deze voorbeelden één ding duidelijk maken, is het dat Indië tot in de haarvaten van de Nederlandse samenleving is doorgedrongen.¹⁰⁴

In deze bijdrage stond de vraag centraal welke sporen van Indië te vinden zijn in het werk van J.J. Voskuil. In hoeverre is het een plaats waar de koloniale herinnering herinnerd wordt? In het eerste deel hebben we gezien dat hij in zijn roman *Bij nader inzien* (1963), die zich direct na de oorlog afspeelt in studentenkringen in Amsterdam, veelvuldig schrijft over de Indonesische kwestie. De studenten maakten zich kwaad over hoe de Nederlandse regering zich opstelde tegenover de voormalige kolonie. Hoewel Fasseurs *excessennota*' (1969) nog niet was verschenen, schreef Voskuil al over het brute geweld en over kampongs die in brand werden gestoken. Die kritische houding van de studenten ten aanzien van Indonesië en het koloniale verleden betekende overigens niet, zo heb ik laten zien, dat er geen koloniale vooroordelen bleven bestaan. Vooral de manier waarop de aantrekkelijke Rosalie als sensueel Indisch meisje wordt geportretteerd, ook al was ze niet Indo-Europees, springt in het oog. Wellicht zonder het zichzelf te realiseren verviel Voskuil met zijn beschrijvingen in oude koloniale patronen. Hier zien we hoe de herinnering aan een oud koloniaal topos levend wordt gehouden en dat Voskuil onbewust door het koloniale discours – dat ons denken blijft beïnvloeden¹⁰⁵ – gestuurd werd.

In het tweede deel heb ik, aan de hand van de beperkte gegevens die daarover bewaard zijn gebleven, het leven van de historische Rosalie, Suus Hoven, en haar familie gereconstrueerd, op basis van de herinneringen van haar broer (zelf heeft ze zich er niet over uitgelaten): hun gelukkige jeugd in Semarang en Bandoeng en de moeilijke tijd in het Japanse interneringskamp. Een opvallend verschil is dat in *Bij nader inzien* wordt gesteld dat Rosalies vader door de Japanners is vermoord, terwijl hij volgens George Hoven, die zich baseerde op de uitspraken van een tante met helderziende gaven, zelf een einde aan zijn leven heeft gemaakt. Hoe dan ook moet de dood van haar vader aan Suus Oversteegen een trauma hebben bezorgd. Uit mijn gesprek met Leonoor Oversteegen kwam naar voren dat haar moeder in haar huwelijk met J.J. Oversteegen nooit veel ruimte heeft gekregen voor haar Indische verleden, de dood van haar vader en de tijd in het 'Jappenkamp'. In Voskuils roman kijkt Rosalie zelf liever vooruit dan achterom; ze wenst niet meer aan haar vroegere

leven herinnerd te worden en niet te worden aangezien voor een Indisch meisje. Kon of wilde de ‘echte’ Rosalie, Suus Hoven, niet over haar Indische verleden praten?¹⁰⁶

Misschien was het voor een deel bewuste keuze om te zwijgen. Gerlof van Engelenhoven heeft in een mooi hoofdstuk in zijn dissertatie *Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, meaningful Silences* (2022) de casus van zijn Molukse grootmoeder onderzocht, die haar familie nooit in haar verleden heeft laten delen. Dat ging zelfs zo ver dat haar echtgenoot en haar zoon niet wisten waar ze was geboren. In plaats van het zwijgen van zijn grootmoeder te zien als een uiting van onvermogen (ze kón er niet over spreken), interpreteert Van Engelenhoven haar stilzwijgen als een bewuste keuze, een vorm van *empowering*, waarmee ze de controle behield over haar eigen geschiedenis. Tegelijkertijd gebruikte ze haar stem wel om haar familieleden af te leiden van haar stilte. Wellicht speelde bij Rosalie/Suus iets vergelijkbaars: ook zij liet haar studievrienden en echtgenoot niet dichtbij komen.

Tegelijkertijd is er wel degelijk een andere kant: Rosalie/Suus heeft misschien nooit veel verteld, ze heeft ook nooit de kans gekregen om dat te doen. In Voskuils roman valt de onverschilligheid van de Nederlandse studenten in het oog. Op grond van wat Rosalie/Suus in Indië heeft meegemaakt, is het verbijsterend dat de personages in *Bij nader inzien* nauwelijks belangstelling tonen voor haar verhaal, voor haar vreselijke ervaringen, voor het feit dat ze haar land van herkomst kwijt is, behalve als ze een paar ‘mieterse’ anekdoten vertelt of lekker Indisch kookt. Met hun dominante persoonlijkheden hebben zij niet de noodzaak gevoeld naar haar te luisteren of haar de ruimte te geven haar verhaal te vertellen. De mannen waren alleen geïnteresseerd in haar lichaam en in de mogelijkheid met haar naar bed te gaan. Gedwongen door de houding van haar Nederlandse vrienden en echtgenoot kon Rosalie/Suus niet anders dan Indisch zwijgen. De herinnering aan het koloniale verleden in ‘de Oost’ werd direct na de oorlog onbewust onderdrukt; veel Nederlanders waren vooral gericht op zichzelf en hun eigen ervaringen. Dat is een bekend thema in de herinnering van Indische Nederlanders: er was geen aandacht voor hun ‘vergeten oorlog’, zoals ook blijkt uit de analyse van andere verhalen met ‘eerste-generatie-personages’.¹⁰⁷ Bij nader inzien is de uitspraak van Maarten Koning dus niet gelogen: ‘Dat hele Indonesië interesseert ons geen barst.’¹⁰⁸

Onderzoek naar sporen van Indië in romans die niet tot de Nederlands-Indische letteren gerekend worden, leert ons veel over de houding van de Nederlanders ten aanzien van hun Indische landgenoten. Ze verdienen daarom meer aandacht, ook in de context van de studie van de Nederlands-Indische letteren.

Bibliografie

- Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland, 1885-1985*. 5e druk. Amsterdam/Antwerpen 1999.
- Anbeek, Ton, ‘J.J. Voskuil, *Bij nader inzien*’, in: *Lexicon van literaire werken* (februari 2000).
- Bel, Jacqueline, ‘*Mansfield Park* versus de *Camera Obscura*. “De familie Kegge” als koloniaal verhaal’, in: Liesbeth Korthals Altés e.a. (red.), *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*. Assen 2000, p. 377-387.

- Blom, Onno 'Koloniale waren. Jan Wolkers als Indisch auteur', in: *Indische Letteren* 34 (2019), p. 82-102.
- Boehmer, Elleke, *Colonial & postcolonial Literature. Migrant Metaphors*. 2e druk. Oxford 2005.
- Bosma, Ulbe, Remco Raben & Wim Willems, *De geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Amsterdam 2006.
- Boudewijn, Petra, *Warm bloed. De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde (1860-heden)*. Hilversum 2016.
- Cottaar, Annemarie & Wim Willems, *Indische Nederlanders. Een onderzoek naar beeldvorming*. Den Haag 1984.
- Cottaar, Annemarie & Wim Willems, 'De geassimileerde Indische Nederlander: mythe of werkelijkheid?', in: *De Gids* 148 (1985), p. 257-269.
- Dijk, Marlies van, 'Soekoer! Zoo zijn die Indische meisjes. Een analyse naar de representatie van de Indo-Europese jonge vrouw in het prekoloniale, koloniale en postkoloniale discours. Masterscriptie Universiteit Leiden, 2014.
- Engelenhoven, Gerlof van, *Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, meaningful Silences*. Amsterdam 2022.
- Haeseker, B., *De Haagse kring. 150 jaar afdeling 's-Gravenhage en omstreken van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst 1849-1999*. Den Haag [1999].
- Heymans, John, *Lam naast leeuw. Over J.J. Voskuil*. Baarn 2000.
- Honings, Rick, 'Indië in de marge. Exotische ingrediënten in de Nederlandse literatuur', in: *Indische Letteren* 28 (2013), p. 284-300.
- Honings, Rick, *Het land van 'Oosterzonnegloed'. Sporen van Indië in negentiende-eeuwse schrijversarchieven*. Leiden 2021.
- Honings, Rick, Coen van 't Veer & Jacqueline Bel, *De postkoloniale spiegel. De Nederlands-Indische letteren herlezen*. Leiden 2021.
- Hoven, G.H., *My early Years in the Netherlands East Indies*. Z.p. z.j.
- Maier, H.M.J., 'Rood Paleis, een Indische roman van F. Bordewijk', in: *Literatuur* 12 (1995), p. 217-223.
- Oversteegen, J.J., *Etalage. Uit het leven van een lezer*. Amsterdam 1999.
- Pattynama, Pamela, "'...de baai...de binnenbaai...' Indië herinnerd'. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam 2005.
- Polak, Wim, 'Voskuil, Klaas', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (2013). Geraadpleegd op 8 juni 2022 via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/voskuil>.
- Praamstra, Olf, 'De omstreken bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 113 (1997), p. 257-274.
- Praamstra, Olf, 'De demon van ivoor, een "indische roman" van Willem Frederik Hermans', in: Michiel van Kempen, Piet Verkruijse & Adriëne Zuiderweg (red.), *Wandelaar Onder de palmen. Opstellen over koloniale en postkoloniale literatuur. Opgedragen aan Bert Paasman*. Leiden 2004, p. 61-72.
- Praamstra, Olf, 'Sinterklaas onder de palmen', in: J.D.F. van Halsema, Johan Koppenol & Ben Peperkamp (red.), *Uitgaan op niveau. Vriendenboek voor Ad Zuiderent*. Amsterdam 2009, p. 133-137.
- Praamstra, Olf, 'De Indische jaren van Gerard Reve', in: *Indische Letteren* 34 (2019), p. 45-63.
- Rooijackers, Gerard. "'Is dit mijn leven?'" Fiction en faction in *Het Bureau*', in: *Volkskundig Bulletin* 25 (1999) 2-3, p. 127-145.
- Said, Edward W., *Cultuur en imperialisme*. Amsterdam/Antwerpen 1994.
- Stoler, Ann Laura, *Duress. Imperial Durabilities in our Times*. Durham 2016.
- Tebbenhoff, H., 'Het Jappenkamp, de pijn, de poging om verder te gaan' (1990), geraadpleegd op 16 juni 2022 via www.semarang.nl/verhaal/articles.php?lng=nl&pg=16.
- Velden, D. van, *De Japanse burgerkampen*. 2e druk. Franeker 1977.

- Voskuil, J.J., *Bij nader inzien*. 2 dln. Amsterdam 1963.
 Voskuil, J.J., *Het bureau*. 7 dln. 17e druk. Amsterdam 2002.
 Voskuil, J.J., *Binnen de huid*. Amsterdam 2009.
 Voskuil, J.J., *Bijna een man*. *Dagboeken 1939-1955*. Amsterdam 2022.
 Wekker, Gloria, *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*. Amsterdam 2018.

Noten

- 1 Voskuil 2002, dl. 1, p. 42. Ik dank Jaap Goedegebuure, Leonoor Oversteegen, Olf Praamstra, Susanne Onel, Nick Tomberge en Coen van 't Veer voor het meelesen en hun commentaar op eerdere versies van deze tekst.
- 2 Voskuil 2002, dl. 1, p. 621.
- 3 Vergelijk Rooijackers 1999.
- 4 Ik dank Nick Tomberge, die me op het idee bracht om de rol van Indië in Voskuils werk te onderzoeken.
- 5 Voskuil 2002, dl. 1, p. 6, 295, 520.
- 6 Voskuil 2002, dl. 3, p. 687.
- 7 Voskuil 2002, dl. 2, p. 365.
- 8 Voskuil 2002, dl. 3, p. 486-487.
- 9 Voskuil 2002, dl. 4, p. 744.
- 10 Said 1994, p. 10-11.
- 11 Vergelijk Boehmer 2005, p. 13-14.
- 12 Said 1994, p. 11.
- 13 Vergelijk Honings, Van 't Veer & Bel (red.) 2021.
- 14 Said 1994, p. 15, 21, 132-133. Geïnspireerd door Said heeft Bel 2000 laten zien dat ook 'De familie Kegge' uit Hildebrands *Camera Obscura* (1839) als koloniaal verhaal gelezen kan worden.
- 15 Pattynama 2005, p. 5-8.
- 16 Pattynama 2005, p. 11.
- 17 Pattynama 2005, p. 17.
- 18 Honings 2013. Het was Peter van Zonneveld, die in het collegejaar 2012-2013 in Leiden een collegereeks over dit onderwerp had willen geven, wat niet doorging, die mij op het idee voor dit onderwerp bracht.
- 19 Honings 2021.
- 20 Gegevens ontleend aan Heymans 2000, p. 14-16. Zie ook Voskuil 2022, p. 347.
- 21 Voskuil 2022, p. 430.
- 22 Zie voor meer informatie *De nieuwsgier*, 1 juli 1953 (te raadplegen via Delpher).
- 23 Voskuil 2022, p. 435-436.
- 24 Voskuil 2022, p. 436.
- 25 De serie werd geregisseerd door Frans Weisz naar een scenario van Jan Blokker en Leon de Winter.
- 26 Vergelijk Anbeek 2000, p. 7.
- 27 Anbeek 2000, p. 1.
- 28 Opvallend genoeg wordt in *Het Bureau* niet beschreven dat Voskuil/Maarten Koning aan deze roman werkt.
- 29 Citeerd naar Anbeek 1999, p. 179.
- 30 Voskuil 1963, p. 60.
- 31 Vergelijk Oversteegen 1999, 134-135.
- 32 Vergelijk Anbeek 2000, p. 2-5. In zijn memoires stelt J.J. Oversteegen dat zijn verhouding met Han Voskuil 'altijd gekenmerkt gebleven [is] door rivaliteit, eerst openlijk, later meer onderhuids. Het gevolg was een afwisseling van vrolijke onverantwoordelijkheid en taaië confrontatie. Als we tegen elkaar op liepen kwamen onze temperamenten het duidelijkst aan het licht: Han koppig en belerend, ik fel en onverdraagzaam. [...] Hans lievelingsschrijver was Van Schendel, de mijne Du Perron; Han rookte pijp, ik shag.' Oversteegen 1999, p.134.
- 33 Heymans 2000, p. 34.
- 34 Voskuil 1963, p. 75, 79.
- 35 Voskuil 1963, p. 157-158.
- 36 Vergelijk Voskuil 1963, p. 159-160.
- 37 Vergelijk Voskuil 2022, p. 76.
- 38 Heymans 2000, p. 12.
- 39 Polak 2003.
- 40 Voskuil 1963, p. 400-401.
- 41 Voskuil 1963, p. 402.

- 42 Voskuil 1963, p. 404-405.
- 43 Voskuil 1963, p. 484-487.
- 44 Voskuil 1963, p. 498-503.
- 45 Voskuil 1963, p. 120-121, 307.
- 46 Zie bijvoorbeeld zijn Wikipedia-pagina.
- 47 Voskuil 1963, p. 55-56.
- 48 Vergelijk Boudewijn 2016, p. 101-115.
- 49 Vergelijk Van Dijk 2014, p. 53. Volgens haar wordt het traditionele Indische meisje in de koloniale literatuur beschreven als een 'sensuele exotische schoonheid': 'Zij wil met haar uiterlijk het liefste blanke rijke Europeanen verleiden, alleen de mannen worden gewaarschuwd: Indische meisjes zijn in alles indolent, behalve in het seksuele.' Verder worden ze in koloniale romans vaak als onbeschaafd, dom, passief, egoïstisch, materialistisch, vroegrijp en sentimenteel voorgesteld. Zie in dit kader ook Boudewijn 2016, hoofdstuk 4.
- 50 Voskuil 1963, p. 540.
- 51 Cottaar & Willems 1984, p. 48; Cottaar & Willems 1985, p. 262.
- 52 Boudewijn 2016, p. 336-341.
- 53 Voskuil 1963, p. 59, 97.
- 54 Voskuil 1963, p. 153-155, 848.
- 55 Voskuil 1963, p. 153-155.
- 56 Vergelijk Bosma, Raben & Willems 2006, p. 66.
- 57 Voskuil 1963, p. 435, 853, 1108. Volgens Leonoor Oversteegen had haar moeder absoluut geen Indische spreektrant, zo schreef ze me op 26 juni 2022: 'De formulering die Voskuil haar in de mond legt is hilarisch.'
- 58 Voskuil 1963, p. 593.
- 59 Voskuil 1963, p. 701.
- 60 Voskuil 1963, p. 703.
- 61 Voskuil 1963, p. 704.
- 62 Voskuil 1963, p. 704-705.
- 63 Voskuil 1963, p. 683, 806, 1038.
- 64 Voskuil 1963, p. 484, 504.
- 65 Voskuil 1963, p. 708-709.
- 66 Voskuil 1963, p. 153.
- 67 Voskuil 1963, p. 505.
- 68 Voskuil 1963, p. 459.
- 69 Voskuil 1963, p. 506-507.
- 70 Voskuil 1963, p. 540-541.
- 71 Voskuil 1963, p. 556, 559.
- 72 Voskuil 1963, p. 589.
- 73 Voskuil 1963, p. 591-592.
- 74 Voskuil 1963, p. 1108.
- 75 Ook uit zijn dagboek blijkt dat Voskuil zich tot haar aangetrokken voelde, al hekelde hij haar domheid. Zo uitte hij in 1952 zijn bewondering voor haar 'mooie, hete lijf'. Voskuil 2022, 343.
- 76 Zie Voskuil 2009, p. 392. En op p. 255 laat Rosalie de bami aanbranden.
- 77 Voskuil 2009, p. 93, 231, 114, 262.
- 78 Voskuil 2009, p. 317, 358, 380, 413.
- 79 Ik dank Jaap Goedegebuure voor de tip om contact met zijn oud-collega Leonoor Oversteegen te zoeken.
- 80 Mirjam, Martijn, Leonoor en Rogier Oversteegen. Vergelijk Hoven z.j., p. 65.
- 81 In zijn dagboek noemt Voskuil haar een 'dikke dommerd'. Zie Voskuil 2022, p. 191.
- 82 Tebbenhoff 1990.
- 83 Vergelijk Van Velden 1977, p. 309-310.
- 84 Van Hoven z.j.
- 85 Zie hierover <https://www.facebook.com/GBART-trail/photos/george-hoven-a-tribute-1924-2019-by-writing-this-tribute-to-george-hoven-the-gran/384888012150316>, geraadpleegd op 20 juni 2022.
- 86 'Memories from George Hoven (as shared in April 2019 email to his son Mark Hoven - shortly before his death', met dank aan Leonoor Oversteegen, die de tekst met toestemming van haar neef aan mij doorstuurde.
- 87 Over Salomon Hoven zie Haeseker [1999], p. 27-28.
- 88 'As far as I can remember my grandfather was born in Batavia', schrijft Hoven z.j. Op basis van genealogische informatie op internet blijkt echter dat hij in Den Haag werd geboren: www.genealogieonline.nl/indische-genealogie/I1290.php, geraadpleegd op 20 juni 2022.
- 89 Met dank aan Vilan van de Loo, die mij inzage gaf in de stamboom van de familie Hoven.

- 90 Bataviaasch Nieuwsblad, 27 december 1930.
- 91 Op de gevel stond, blijkens een foto: Bierbottelarij en mineraalwaterfabriek H.J. Hendriks en Zoon.
- 92 Vergelijk de aankondiging in *De Locomotief*, 1 november 1921.
- 93 Vergelijk Praamstra 2009.
- 94 Hoven z.j, p. 44.
- 95 Zie bijvoorbeeld *De Indische Courant*, 25 maart 1941.
- 96 Geertrude Petronella Susanna Kemper (1863-1945) stierf op 15 mei 1945 op 81-jarige leeftijd in kamp Lampersari en werd begraven op het Nederlandse ereveld Kalibanteng bij Semarang. Zie <https://oorlogsgraven.stichting.nl/persoon/67288/geertrude-petronella-suzanna-hoven-kemper>, geraadpleegd op 19 juni 2022.
- 97 Na de oorlog werd hij overgebracht naar ereveld Pandu in Bandung. Zie www.findagrave.com/memorial/207183041/henri-solomon-hoven, geraadpleegd op 19 juni 2022.
- 98 In de herinneringen die George vlak voor zijn dood voor zijn zoon Mark opschreef, merkt hij op dat zijn moeder die bloedtransfusie kreeg dankzij Suus, die bevriend was met de kampdokter.
- 99 Praamstra 1997, p. 258.
- 100 Vergelijk Maier 1995.
- 101 Vergelijk Praamstra 2019.
- 102 Vergelijk Praamstra 2004.
- 103 Vergelijk Blom 2019.
- 104 Honings 2013, p. 299.
- 105 Vergelijk Wekker 2018; Stoler 2016.
- 106 Vergelijk Van Engelenhoven 2022, hoofdstuk 1.
- 107 Vergelijk Boudewijn 2016, p. 375.
- 108 Vergelijk Voskuil 1963, p. 159-160.

Rick Honings (1984) is neerlandicus en Scaliger-hoogleraar aan de Universiteit Leiden. Hij is verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Zijn onderzoek richt zich op de Nederlandse en Nederlands-Indische literatuur. In 2011 promoveerde hij in Leiden op het proefschrift *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860*. Met Peter van Zonneveld publiceerde hij een bekroonde biografie van Willem Bilderdijk: *De gefnuikte arend* (2013). In 2019 verscheen de literatuurgeschiedenis die hij met Lotte Jensen schreef: *Romantici en revolutionairen. Literatuur en schrijverschap in de 18^e en 19^e eeuw*. Met Coen van 't Veer en Jacqueline Bel redigeerde hij *De postkoloniale spiegel. De Nederlands-Indische letteren herlezen* (2021). Momenteel werkt hij met een team aan het door NWO gefinancierde Vidi-project *Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East-Indies, 1800-1945*. In dat kader verscheen onlangs zijn boek *De ontdekking van Insulinde. Op reis in Nederlands-Indië in de negentiende eeuw* (2023). Daarnaast werkt hij aan een biografie van Nicolaas Beets. Hij is hoofdredacteur van *Indische Letteren*.

Indische Letteren

Tijdschrift van de
Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Uitgever

Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Lidmaatschap van de Werkgroep

Het lidmaatschap van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde staat in principe open voor iedereen. De contributie bedraagt € 35,- per jaar (abbonementen buitenland € 45,-). Leden ontvangen het tijdschrift gratis. Men kan zich opgeven als lid door de contributie over te maken op nummer NL65INGB0001977068 van ING bank ten name van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, onder vermelding van 'Indische Letteren nieuw lid' en uw volledige adres. Mail uw gegevens en e-mailadres ook naar bestel@verloren.nl.

Losse nummers

€ 10,00 of € 12,50 (themanummer) inclusief portokosten Nederland. Voor het buitenland worden de extra portokosten berekend. Het totale bedrag graag vooraf overmaken op rekening: NL65INGB0001977068 t.n.v. Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde te Leiden, o.v.v. het betreffende nummer en uw adresgegevens.

Aanwijzingen voor de auteurs

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij worden door het redactiesecretariaat of de hoofdredacteur toegezonden.

De redactie behoudt zich het recht voor aangeboden kopij voor plaatsing te wijzigen of te weigeren.

Productie Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISSN 0920-6949

39ste jaargang / nummer 1 / maart 2024

